

Ю. Шаповал

ПЕТРО ШЕЛЕСТ

ББК 66.3 (4УКР)

Ш24

Серія «Знамениті українці»
заснована у 2009 році

Художник-оформлювач
О. М. Іванова

Шаповал Ю. І.

Ш24 Петро Шелест / Ю. І. Шаповал; худож.-оформлювач
О. М. Іванова. — Харків: Фоліо, 2013. — 127 с. — (Знамениті
українці).

ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-6620-6.

У політичній історії України ХХ століття Петру Шелесту належить особливе місце. Проїшовши нелегкий життєвий шлях, він в 1963 році став першим секретарем ЦК Компартії України. Підтримував М. Хрущова і його політичну лінію, однак опинився серед тих, хто привів до влади Л. Брежнєва. Виступав проти «празької весни» 1968 року і в той же час блокував тотальне удушєння інакомислення в Україні. Визнавав сталінський авторитет і водночас вимагав, щоб московське керівництво дотримувалося офіційно декларованих принципів у відносинах центру і тодішніх союзних республік. Був проти демонтажу СРСР і разом з тим сприяв зміцненню українських національних традицій, шанобливого ставлення до минулого України. У чому ж секрет такої двоїстості Петра Шелеста? Хто і як створив йому імідж «надмірного» українського патріота і навіть «націоналіста»? Як склалася його доля після того, як його відправили на «підвищення» до Москви, а потім піддали політичному переслідуванню? На ці та інші питання прагне знайти відповіді автор цієї книги.

ББК 66.3(4УКР)

ISBN 978-966-03-5098-4
(Знамениті українці)

ISBN 978-966-03-6620-6

© Ю. І. Шаповал, 2013
© О. М. Іванова, художнє оформлення, 2013
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2009

ВІД АВТОРА

У кожного часу своя правда. За часів Петра Юхимовича Шелеста правдою було переважно те, що писала газета «Правда» — центральний друкарський орган правлячої Компартії Радянського Союзу. Згаданий друкарський орган Шелеста спочатку підтримував, потім з неменшим ентузіазмом клеймив, а далі просто «забув» про Петра Юхимовича.

Зате не забувають про Шелеста нині. Чого тільки про нього не пишуть... Інтернетні автори то оголошують його одним із «прокураторів України», то прадідом «відомої російської телеведучої Ольги Шелест» (що, зрозуміло, не відповідає дійсності), то приписують йому роздачу квартир своїм коханкам... Словом, Шелеста то клеймлять, то хвалять. На мій погляд, навіть не дивлячись на декларовані дурощі, це непогано. Непогано, оскільки нині про Петра Шелеста не забувають, як це зробила в 1970-х роках верхівка могутнього партійно-державного класу під назвою «номенклатура».

Як можна здогадатися, виникло це забуття не само по собі, не автоматично, а за помахом «чарівної політичної палички», яку тримали у своїх руках тодішні лідери. І тут, мабуть, варто коротко торкнутися власне проблеми лідерства. Політологи-теоретики стверджують, що політичне лідерство відрізняється від

політичного керівництва. Останнє передбачає достатньо жорстку і формалізовану систему відносин панування-підпорядкування. Тоді як політичне лідерство є владою, здійснюваною одним або декількома індивідами, з метою стимулювати членів нації до дій.

Якщо екстраполювати згадані й інші дефініції на Петра Шелеста, то вони чудово йому пасують. Тим паче, що діяти йому довелося в епоху, коли харизма (або її відсутність) у лідерів і просто керівників підкріплювалася значними номенклатурними «аргументами» (наприклад, членством у вищих керівних структурах, депутатством у тодішньому розумінні цього слова тощо).

А взагалі-то, якщо навіть зробити своєрідний «коктейль» із модних визначень понять «лідер» і «керівник», Петро Шелест у нього чудово «впишеться». Його особа включала безліч різновекторних характеристик. Це ж дає підставу говорити і про певні парадокси Шелеста, що робить його ще більш цікавим для будь-якого дослідника.

Родом він був не з «національно свідомої» Західної України, але його підозрювали і врешті-решт звинуватили в «націоналізмі». Досить довго він «директував», очолював важливі для радянської системи промислові підприємства і не прагнув робити політичну кар'єру. Проте в 45 років Шелест почав працювати другим секретарем, а в сорок дев'ять його обрали першим секретарем Київського обласного комітету партії. Незабаром він очолив Компартію України, і дехто називав його «директором України».

...Наприкінці 1971 року співробітники тодішнього всесильного КДБ сповістили Шелеста про підготовлюваний на нього як на «ставленика Москви» замах. Чекісти «вирахували» терористів. Ними виявилися двоє студентів. Згадуючи про цей епізод, Петро Юхимович записав: «Молоді люди висловлюють свою незадоволеність з приводу відсутності демократичних свобод друку і всіх засобів масової інформації. «Ідеологія, — кажуть вони, — нав'язує

геть усе... Занадто багато хвастощів про «успіхи» зовнішньої і внутрішньої політики, а про свій власний народ виражається мало справжньої турботи. Державні народні кошти витрачаються безконтрольно направо і наліво, під прикриттям «інтернаціональної допомоги». Неприємно все це вислуховувати, тим паче, що, дійсно, деякі наші питання вимагають корінного перегляду».

«Проводжу лінію Москви» — це слова самого Петра Шелеста, записані для себе самого. Проте серед істориків, політологів, журналістів утвердилась думка, що він боровся за більші права України, підтримував обмежену «українізацію» і взагалі зважився вимагати більшої пошани до республіки, в якій «директорствував», демонстрував московським вождям власну гідність і підкреслював необхідність шанобливого ставлення до минулого і сьогодення України.

Ще один гідний обговорення пікантний штрих. Петро Юхимович віддавав належне Йосифу Сталіну як керівникові, підтримав ідею споруди сталінського постаменту в Москві на Красній площі, недалеко від ленінського Мавзолею, біля Кремлівської стіни, що обговорювалася на найвищому рівні тодішнього партійного керівництва. Разом з тим Шелест розумів, якими методами Сталін досягав успіхів, адже в спогадах того був такий запис: «У той час — 1932—1934 роки — в Україні був страшний голод. На селі вимирали з голоду родинами, навіть цілими селами. У багатьох місцях було навіть людодіство. Все ж таки коли-небудь стане відомо, скільки ж від голодної смерті в ці роки загинуло людей. Це був просто злочин нашого уряду, але про це соромливо замовчується, все списується на успіхи і труднощі “зросту”».

Нарешті, одні «знавці» особливий акцент роблять на тому, що саме за Шелеста були проведені арешти українських дисидентів, що це він «любював» введення радянських військ до Чехословаччини в 1968 році. Одночасно інші «шелестознавці» наполегливо нагадують, що це саме Шелест усе-таки врятував відомих

українських діячів від репресій, реально допомагав розвитку української культури, стимулював на державному рівні проекти, що сприяли формуванню національної пам'яті...

Недоліку в документальних даних та інших свідченнях щодо Петра Шелеста немає.

Видавалися спогади про Шелеста, публікувалися матеріали про нього, а також його інтерв'ю кінця 1980-х — початку 1990-х років.

Ще з 1930 року Петро Юхимович робив щоденні записи про пережите, а з 1974-го почав працювати над мемуарами. Доля цього рукопису була не такою драматичною, як, скажімо, доля мемуарів Микити Хрущова. Проте в кінці 1970-х років, за словами молодшого сина Шелеста Віталія Петровича, рукопис ретельно ховали, а один з примірників навіть зарили в землю, побоюючись, що КДБ може його вилучити. Але все закінчилося вдало, рукопис ніхто не шукав. Пізніше, із початком горбачовської «перебудови», можна було вже реально говорити про можливість його видання.

Таким чином, є всі підстави констатувати, що наявна історіографія та архівно-джерельна база дозволяє скласти повноцінну наукову біографію Петра Шелеста, хоча на сьогоднішній день такого роду спроб ще не було. Поза сумнівом вони будуть, проте автор цієї книги ставить перед собою скромне завдання лише обкреслити життєвий шлях і спробувати оцінити політичну долю Петра Шелеста.

Завершуючи цю вступну частину, я хотів би щиро подякувати всім, хто допомагав мені в роботі над книгою. Особлива подяка Борису і Віталію Шелестам, синам Петра Юхимовича, а також його внукові Петру Борисовичу. Вони консультували мене, відповідали на мої вдалі і невдалі питання, допомагали у пошуках матеріалів. Окреме спасибі Тетяні Лободі і Світлані Набок за їх допомогу і сприяння. Я щиро вдячний директорів видавництва «Фоліо» Олександрю Красовицькому за його інтерес до історії України і до тих, хто її, власне, персоніфікував своїм життям і діяльністю. У ХХ столітті серед них був і Петро Юхимович Шелест.

Розділ 1
ШЛЯХ НА ПОЛІТИЧНИЙ ОЛІМП

Петро Шелест народився 1 (за новим стилем 14) лютого 1908 року в селі Андріївка Зміївського повіту Харківської губернії (нині Харківської області). Батько, Юхим Дмитрович, після смерті першої дружини, від якої залишилося двоє дітей: Яків і Агафія, одружився вдруге на вдові Марії Павлюк. У неї вже був син Семен. А незабаром з'явилося ще четверо дітей: Марія, Петро, Дмитро та Юлія. Ось така велика родина. «Коли я народився, — згадував Петро Юхимович, — батькові моєму було вже за 60 років. Усе життя я його пам'ятаю тільки старим, але красивим, струнким, підтягнутим, міцним. У батька була сива огрядна борода, вуса і велика шевелюра волосся, зачесаного на потилицю. Скільки я пам'ятаю, він завжди і незмінно палив трубку і ніколи з нею не розлучався. Батько був строгий, завжди замкнуто-зосереджений, небалакучий, не любив теревенити. Якщо у нього і були друзі, то тільки старі, перевірені товариші через сумісну довголітню службу в армії».

Батько Петра був кавалером Георгіївських хрестів усіх чотирьох ступенів. Саме це, мабуть, врятувало його від притягання до відповідальності після страйку на цукровому заводі, де він працював, коли почалися політичні пертурбації 1905 року.

Шелест згадував також, що його батько був людиною грамотною, багато читав, звідкись діставав книги, писав добре. Так що до нього зверталися, якщо треба було підготувати яке-небудь «прохання», а також зробити підрахунки і розрахунки. Дітей він також привчав до грамоти. У 3—4 роки, як згадував Петро Юхимович, вони з братом Дмитром вивчили букви, цифри, а потім навчилися читати, писати і рахувати.

1914 року Петро пішов до земської школи, в якій провчився чотири роки. Тим часом ситуація в країні почала кардинально змінюватись. Вибухнула Перша світова війна, був повалений царат у Росії. «...Життя, — згадував Шелест, — ставало дедалі важчим і тривожнішим. Царя немає, попа теж немає... А тут почався розбій, з'являлися банди, а відомо, що трудова людина не може жити без порядку, визначеності, закону... Лютнева революція відбулася, але війна ще продовжувалася. Гинули солдати, залишалися вдови, сироти, люди похилого віку без нагляду, сім'ї без годувальників... Ішла політична, ідеологічна, класова боротьба, але її мало хто розумів з простих людей».

Щоб якось прогодувати велику родину, Юхим Дмитрович обміняв свій добрий будинок на будиночок дуже непоказний, але при цьому взяв на додачу 12 пудів зерна-сурогату. Велика родина виживала досить нелегко в умовах розрухи, голоду, політичної нестабільності, що приносила страждання простим людям. Доводилося і Петру з матір'ю зі свого села ходити за 30—40 верст на хутори, щоб принести трохи муки, макухи або якої-небудь їжі. Під час одного з таких походів їх наздогнав у дорозі буран і вони буквально дивом вижили. Згадував Шелест і про те, як йому доводилося їздити на станцію Яма за сіллю: «Пуд солі на двох вузлах через плече, верхи на буфері між вагонами — такий в основному був наш транспорт. Скільки загинуло людей, у тому числі і моїх однолітків, під колесами залізничних вагонів! Але сіль — це була цінність, на неї можна було виміняти

хліб, зерно. Голод примушував, гнав із хати у пошуках порятунку від голодної смерті».

Зиму 1919 року родина пережила, усі залишилися цілі, проте ранньою весною Петро разом із старшою сестрою Марією відправився на заробітки за 95 верст від рідного села. Працювали вони в одному з перших радгоспів, організованих на Полтавщині. Обов'язком хлопчика було пасти свиней і корів. Потім він став погоничем волів, пізніше працював водовозом і отримав прізвисько Петрик-водовоз. Він дуже сильно, емоційно переживав розлуку з домівкою, з близькими людьми, потайки навіть плакав. Але все закінчилося успішно, і вони заробили з Марією грошей і повернулися додому. Заробіток родині допоміг, але ненадовго.

У лютому 1920 року Петро став батраком у заможного селянина на хуторі за 20 верст від його рідного села. Новий господар поставив умову: служити не менше року і робити по господарству все. За це він давав родині Шелеста чотири пуди пшениці, а після закінчення терміну роботи обіцяв одягнути Петра «від ніг до голови». Крім того, було обумовлено, що у разі добросовісної роботи при остаточному розрахунку хлопчик отримає ще пуд пшениці і пуд проса.

У пору жив новий господар Шелеста наймав ще 10—15 робітників, чоловіків і жінок. Працювали вони від ранньої зорі до пізнього вечора, ночуючи часто прямо в полі. «Я, — згадував Петро Юхимович, — хоч і не голодував, але часто жив упроголодь, особливо коли вів коней на ніч. Господиня була скупюю і жадбною. Вона мені давала шматочок хліба, причому черствого, цибулину і небагато солі. Іноді мати господаря крадькома від невістки засовувала мені в торбу шматочок сала».

І хоча у Петра виник конфлікт із господарем і той побив його батогами, на все життя залишивши на тілі клеймо у вигляді букви «з», усі пункти угоди були через рік дотримані. Петро прийшов

додому в новому красивому одязі, не захотівши продовжити «контракт», хоча йому це пропонували.

А 1921 року Шелест став «поштарем-кільцевиком». Йому видали казенну форму, спеціальну сумку для пошти, черевики, формений кашкет з якоюсь емблемою. Протяжність його «кільця» становила 45 верст, до нього входило 15 сіл і хуторів. За тиждень треба було зробити три «кільця», тобто пройти близько 150 верст! Однолітки заздрили Петру, вважаючи його цілком дорослим, оскільки він перебував на службі в держави. Проте Шелест вважав, що це справа не його, що йому потрібна інша робота. У 1922 році, приписавши собі в документах чи то рік, чи то два, він прийшов на залізницю.

Спершу працював вантажником, потім — ремонтним робітником. «Мені, — напише пізніше Шелест, — на ремонті шляхів доводилося робити все: міняти шпали, проводити їх підшивання і підбійку, заправляти брівки колії і розстилати щербінку між шпалами, змінювати накладки і підкладки на рейках і шпалах. Навчився я забивати костилі майстерно, за 3—4 удари, перевіряти шаблоном розшивання рейок, залишивши потрібний проміжок на їхніх стиках... Костильщик — це вже була кваліфікація, та вона й оплачувалася вище за рядового робітника».

Навесні 1923 року «колійну артіль», в якій працював Шелест, перекинули на станцію Жихор, а потім — на великий залізничний вузол Харків-Основа для проведення ремонтно-відновних робіт. Працювати стало важче, значно збільшилися об'єми. Умови життя були жахливими: артіль розмістили в казармі з нарами і соломою. Ні світла, ні води, ні туалету. Їжу робітники готували собі самі на вогнищах.

Саме тоді Шелест захворів на малярію, яку на той час називали лихоманкою. Петра дійсно лихоманило, його кидало то в жар, то в холод, він схуднув і заслаб. Про хворобу дізналися батьки і просили повернутися додому, але Петро тримався, не хотів під-

вести родину. І тоді для «підкріплення» до нього приїхала мама. Вона привезла пшоно, картоплю, хліб і два шматки сала. Але головне — вона привезла Петру десь роздобуті ліки, хінін, завдяки якому він вилікувався і продовжив працювати.

Приїхавши додому у відпустку, Петро познайомився з колишнім учителем гімназії, а нині директором семирічної школи Перцевим. Він умовляв Шелеста закінчити семирічку, і саме він розповів про комсомол. На семирічку Петро не погодився, оскільки був основним працівником у родині, а комсомолом зацікавився, хоча конкретного уявлення про нього не мав.

Незабаром Шелест став працювати помічником слюсаря на Харківському паровозоремонтному заводі, потім слюсарем, помічником кочегара, пізніше кочегаром паровоза, стажувався на помічника машиніста паровоза. Загалом він збирався стати кадровим залізничником. У жовтні 1923 року Шелест вступає до комсомолу, хоча батьки були категорично проти цього. Петру навіть довелося пережити особисту драму, оскільки його тодішня дівчина, його перше кохання Паша Шморгунова, співала в церковному хорі. Шелест умовляв її кинути хор і йти до комсомолу разом із ним, проте домовленості ні до чого не привели, а зустрічатися зі «служницею релігійного культу» йому тепер не дозволяв його новий статус.

Коли родина дізналася, що Петро став комсомольцем, вибухнув великий скандал. Мати лаялася і плакала, а батько зайняв позицію більш зважену. За спогадами Шелеста, він говорив матері: «Облиш лаятись і голосити, треба розібратися з цим питанням. Адже ти нічого в цих справах не розумієш». Коли Петро розповів батькові про те, чим він і його товариші займаються, «йому більш за все припало те, що ми читаємо книги. Він попросив мене показати йому книгу, за якою ми займаємося. Це була «Політграмота» Коваленка. Батько уважно проглянув комсомольську політграмоту. Не знаю, чи розібрав

він що в ній, але схвально сказав: “Це добре, що ви читаете книги. Читання книг — це освіта”».

Але не тільки читанням книг, дискусіями, керівництвом гуртка з ліквідації неписьменності довелося займатися Петру Шелесту в комсомолі. Довелося йому і зброю в руках потримати, оскільки він і декілька його колег вступили до ЧОП — Частини особливого призначення. Це були військово-партійні формування, що створювалися більшовиками в 1919—1925 роках для допомоги більшовицьким органам у боротьбі проти тих, кого оголосили «контрреволюціонерами».

Із підозрою поставилися спочатку до Петра і його колеги, коли дізналися, що він вступив до комсомолу. Вони думали: оскільки комсомолец, значить, регулярно повідомлятиме про побачене і почуте «куди слід». Проте незабаром ставлення до Шелеста змінилося. До цього ж часу належить ще одна любовна колізія в житті Петра.

Його мама, як і раніше, працювала на поденних роботах: прала білизну, прибирала квартири, полола городи. І ось одного разу вона попросила Петра піти з нею до будинку однієї вдови наколоти дров. У вдови, владної і красивої жінки 45 років, було двоє дітей: син Михайло, що працював телеграфістом, і донька Юлія, дівчина 16 років, яка закінчила гімназію і збиралася вступати до Харківського університету. Шелест наколов дров, після чого його запросили зайти до оселі. Потім він згадував: «Будинок був на 6—7 кімнат. Дерев’яні підлоги, віденські стільці, килими, дзеркала, комоди, картини і навіть грамофон. Усе це я бачив перший раз у житті і навіть якось обімлів від цієї розкоші і краси... У цьому будинку я вперше пив справжній чай, та ще з лимоном, про який я до цього не мав уяви».

Але головне, звичайно, було не в лимоні, а в привабливій, вихованій і освіченій Юлі. Зрозуміло, що Петро в неї закохався. Юля давала йому книги для читання, багато чого поясню-

вала, вони обговорювали прочитане, а потім дівчина відповіла на його почуття взаємністю. «З Юлею, — згадував Петро Шелест, — наші «симпатії» зайшли далі, ніж ми припускали, і ми з нею вже повели розмову про одруження. Але це було тільки наше бажання і рішення... Першою чинила опір цьому моя мати, заявивши, що вона не хоче бути вічною прислугою у молодій барині. Мати Юлії теж була проти, тому що я з простій сім'ї і неосвічений робітник. Усе це нас засмутило, але проти волі батьків ми піти не могли». Не з'єдналися їхні долі, але Шелест на довгі роки зберіг пам'ять про теплоту тих стосунків. А Юля стала комсомолкою, закінчила інститут, працювала вчителькою, завучем і директором школи.

Тим часом Петра вирвали із «залізничного» контексту і вписали в контекст цілком політичний. Він став секретарем комсомольського осередку в селі Петровському. Була це так звана звільнена (тобто оплачувана і основна) робота, хоча значився він завідувачем хатою-читальнею. Працював Шелест дещо більше року, а потім почалося навчання, про яке він давно мріяв.

У 1926—1927 роках Петро вчився в Ізюмській радянсько-партійній школі (радпартшколі) — був, як потім сам він написав в анкеті, «курсантом» цієї школи. Такі школи створювалися в 1920—1921 роках і діяли до 1936-го. Готували вони пропагандистів, завідувачів хатами-читальнями та організаторів кооперативного будівництва. Найбільших успіхів Шелест досяг у вивченні історії, політекономії, економічної географії і ботаніки. Саме там, в Ізюмській радпартшколі, Петро спочатку став кандидатом, а в квітні 1928 року — членом ВКП(б). Після закінчення школи він був направлений на роботу до районного центру Борова Ізюмського округу як секретар районного комітету комсомолу. Працював там Шелест до вересня цього самого року.

Цікаво, що перед тим, як посісти цю посаду, Петро отримав відпустку і приїхав додому, до батьків. Тоді ж у село приїхав і його

молодший брат Дмитро. І ось що брати побачили: «Наша халупа зовсім уросла в землю — вікна і двері перекошилися, тут завжди відчувалася вогкість. Нас, молодих, цей «палац» просто пригноблював... Батько і мати вже були старезними, і нам з Дмитром дуже хотілося, щоб під старість вони пожили у гарному будинку. Ми вирішили з Дмитром зламати стару хатину і терміново на її місці побудувати новий будиночок», — згадував пізніше Петро Юхимович.

І ось брати самі накреслили план майбутнього будинку, склали кошторис, знайшли майстрів, домовилися про ціни. Батькам про задум не сказали ні слова. Скориставшись тим, що батько виїхав на декілька днів, вони почали роботу. За два дні з друзями розібрали старий будинок, усі домашні пожитки перенесли в сарай, де і жили до закінчення будівництва, яке успішно завершили за місяць. Будинок був покритий оцинкованим залізом, замість земляної долівки була настелена дерев'яна. До від'їзду братів закінчувалася кладка печі.

У своїх спогадах Петро Шелест пише, що в 1929 році він у порядку комсомольської мобілізації разом із головою профспілки Райробземлісу Іваном Шеховцовим був направлений на навчання до гірничо-кулеметної школи Владикавказу. Пробыли вони там недовго, оскільки якась комісія, що приїхала з перевіркою, прийшла до висновку: посланцям з України в цій школі нема чого робити. Шелеста і Шеховцова направили в розпорядження Ізюмського окружного військкомату. Коли ж вони туди приїхали, їм сказали, що відбулося непорозуміння і що вони вільні. Проте місця Шелеста і Шеховцова в Боровій вже були зайняті. Хто знає, що було б, якби Петро не зустрів на вулиці Крумголець колишню викладачку Ізюмської радпартшколи, яка повела його до секретаря окружного комітету партії Рудковського. Той порекомендував Шелесту поїхати вчитися до трирічної партійної школи імені Артема в Харкові.

Сам Петро Юхимович в анкеті, заповненій 15 листопада 1949 року, ні словом не згадує про гірничо-кулеметну школу Владикавказу, але вказує, що в 1928—1929 роках був курсантом радпартшколи в Харкові, а потім пише про вступ 1929-го до Харківського інженерно-економічного інституту. Мабуть, в анкеті Шелест писав дещо для «спрощення». Насправді у 1930 році він пробував із трирічної партшколи імені Артема вступити до Харківського інституту народного господарства, проте спроба не увінчалася успіхом, Шелест отримав двійку з математики. Але таких невдач, як він, набралось 30 чоловік. Усі вони запідозрили тут щось недобре і що їх «відсівають» спеціально, оскільки вони комуністи і взагалі «пролетарського» походження. Тоді вся ця група пішла до ректора, якому вистачило мудрості запропонувати створити спеціальну прискорену групу робітфаку, щоб через півроку посиленої підготовки зарахувати їх всіх до ВНЗ. Через шість місяців Шелест і вся згадана група стали студентами, а незабаром інститут перейменували на інженерно-економічний.

І в трирічній школі імені Артема, і в обох інститутах з 1929 по 1932 рік Петро Шелест виконував низку партійних доручень, зокрема, був головою виконавчого бюро, секретарем комсомольської організації інституту, членом його партійного комітету. Саме тоді Шелесту і ще одному старшокурсникові доручили написати брошуру про досвід роботи комсомольсько-виробничої комуні на заводі «Серп і молот». Брошура була написана, і це, мабуть, був для Петра Шелеста перший досвід публічного «писання», який через багато років закінчиться для нього дуже невдало. Але мова про це попереду.

А під час навчання, у 1931 році, відбулася сумна подія: надійшла телеграма зі звісткою про смерть батька. Шелест дуже важко пережив це. До того ж ще і телеграма прийшла із запізненням. Вони приїхали зі старшим братом Яковом (що працював на залізниці на станції Лиха) на похорони, коли вже все закінчилося.

Брати були страшно засмучені, що не встигли попроситися з батьком. Тоді вони пішли на батьківську могилу і там, на кладовищі, у Петра народилася ідея відкрити труну, щоб подивитися востаннє на батька і попроситися з ним. Брати розкопали могилу, відкрили труну, попросилися з батьком. «Нам, — згадував потім Шелест, — стало якось легко, що віддали свою останню синову шану. Казали, що ми вчинили з братом по-близнірськи, порушивши спокій покійного. Але по-іншому ми зробити не могли, хай пробачить нас батько».

Петро повернувся до Харкова на навчання. Через якийсь час йому довелося побувати на практиці в Дніпропетровську на металургійному заводі імені Петровського. Захоплений металургією, юнак пише брошуру з доменного виробництва. Консультував його інститутський професор Штерн. Брошура ця була надрукована. Вона принесла авторові популярність у стінах інституту, а сам він вирішив присвятити життя металургії.

І тут доля знову підштовхнула Шелеста до занять, зовсім не пов'язаних із його мрією. У 1932 році його запросили до ЦК ЛКСМ України і запропонували без відриву від навчання стати редактором радіогазети «Комсомолец України». Важко сказати, чому вибір припав саме на Шелеста, який, за його власним зізнанням, нічого не розумів у новій справі і спочатку відмовлявся. Проте керівництво наполягло, і цілий рік продовжувалося «сумісництво», в якому Петру Шелесту дуже допомагав секретар радіогазети, журналіст із дореволюційним газетним досвідом. Тричі на тиждень можна було слухати по радіо «Комсомолец України». Більшовики, як відомо, всім формам пропаганди надавали важливе значення, а тому в розпорядженні Шелеста були радіостудія, диктори, редактори і точно відведений час в ефірі.

Того ж таки 1932 року вийшла ухвала ЦК КП(б)У про напрям групи комуністів для надання допомоги у сфері металургійної

і гірничорудної промисловості. У цій групі опинився і Петро Шелест. Йому рекомендували поїхати на Маріупольський металургійний завод імені Ілліча. Саме на цьому заводі до 1936 року він працював змінним інженером, заступником начальника і виконуючим обов'язки начальника цеху. Після переїзду зі столичного Харкова, у вересні 1932 року, Шелест перевівся на вечірнє відділення Маріупольського металургійного інституту, який закінчив у липні 1935-го за фахом «різко вираженого профілю трубопрокатного виробництва».

Тоді ж Шелест одружився. Його обраницею стала Любов Павлівна Банна. Знайомі вони були ще з часів навчання в Харкові. Виїжджаючи до Донбасу, Петро Юхимович почув від неї: «І я поїду з тобою, якщо ти не заперечуєш». Він відповів: «Приїжджай, буду радий». І вона незабаром приїхала, поселилася в готелі, придивилася й вирішила залишитися. Домовилися, що Люба переведеться до Маріупольського металургійного інституту. Незабаром вони розписалися. У Петра була тоді кімната в гуртожитку (звісно, без мінімального комфорту і вигод), але незабаром він отримав дві кімнати в котеджі. І це було дуже до речі, оскільки Шелести вже очікували на спадкоємця. Вирішили чомусь, що буде хлопчик. Так і відбулося: у серпні 1933 року на світ з'явився їхній перший син Борис.

Для Петра Шелеста все складалося дуже непогано, вже були плани призначити його начальником цеху. І тут на завод приїхав керівник харківської контори «Судморснаб», співучень робітфаку. Він повідав про те, що йому потрібний начальник відділу чорних і кольорових металів і що він через начальство влаштує переведення Шелеста до Харкова. Через три місяці після розмови план реалізувався. Почалася нова робота, була навіть куплена в комунальній квартирі (у флігелі) по вулиці Іванова, 36 кімната на 10 квадратних метрів. І тут в житті Петра Юхимовича почався новий поворот.

У Шелеста закінчився термін військової броні, і його мобілізували. І хоча за посадою він мав право на отримання броні, Петро вирішив, що треба в армії відслужити. Служба проходила в Дніпропетровську, у 30-му окремому навчальному танковому батальйоні, а родина залишилася в Харкові. Перед цим, улітку 1936 року, був заарештований брат дружини Микола Банний, співробітник Харківського інженерно-будівельного інституту. І ось тепер це позначилося на сестрі. «На роботу, — згадував Петро Шелест, — Любу ніде не беруть, бо вона сестра репресованого за «політичними» мотивами брата, мало не «ворога народу». Все ж таки насилу, і це тільки тому, що я, годувальник, іду до армії, призначили Любу на роботу термістом на патефонний завод».

Під час служби представник особливого відділу дивізії розпитував Шелеста не тільки про брата дружини, але і про написану колись брошуру, присвячену молодіжній робочій комуні на прикладі Харківського заводу «Серп і молот». Виявилось, що хтось звинуватив Петра Юхимовича в «лівацькому ухилі» за зміст загалом зовсім не небезпечної брошури. Утім, обидві підняті «особистом» теми в майбутньому розвитку не мали.

Шелесту пропонували залишитися в кадрах Червоної армії, але він відмовився і навіть не піддався на чинений на нього тиск. Він прагнув на завод і був у цьому прагненні послідовний. З 1937 року працював начальником цеху, начальником виробництва, головним інженером Харківського заводу «Серп і молот», на якому працювало близько 10 тисяч осіб. Офіційно він вважався заводом сільськогосподарського машинобудування, але була там і так звана спеціальна продукція (її питома вага складала близько 45% усього виробництва), тобто завод працював і на військові потреби. У цей час значно покращали матеріальні умови родини Шелеста — він отримав добру кімнату з усіма вигодами в упорядкованому заводському будинку на тій самій вулиці Іванова, 9.

Під час роботи на заводі Петра Юхимовича обирали членом парткому, але із заводу йому довелося піти. Трапилося це після появи нового директора Польовського, «самодура і недалекої людини», як напише про нього згодом Шелест. Унаслідок інтриг нового керівника Шелест опинився на посаді головного технолога Харківського заводу № 75 (до речі, інформації про це в анкетах, заповнених власноручно Петром Юхимовичем, також немає). Проте це продовжувалося недовго: Шелесту запропонували перейти на партійну роботу. Він завагався, але на цей раз «партійний прес» був достатньо енергійним. Документи в Харківському міському комітеті КП(б)У швидко оформили, Петра Юхимовича відправили на співбесіду до Києва, де він уперше зустрівся з тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У Микитой Хрущовим. З 1940 року по грудень 1941-го Шелест був секретарем Харківського міського комітету КП(б)У з оборонної промисловості.

У серпні 1940 року в родині з'явився другий син — Віталій. «Усе начебто йшло добре, — напише пізніше Петро Шелест, — але після пологів Люба сильно захворіла: не могла годувати дитину, і маленьку крихту довелося відправити до Дніпродзержинська до рідних Люби. Молода жінка, мати двох малолітніх дітей, періодично знаходиться в лікарні. Їй стає все гірше і гірше. Вона втрачала сили з кожним днем, схуднула, заслабла. Усе це мене засмучувало. Було боляче до сліз, що Люба, колись життєрадісна, енергійна, зараз, по суті, стала безпорадною... Але ми обидва були оптимістами, не втрачали віри і надії на те, що все мине, стане на свої місця, все буде добре. Адже і родина у нас складалася добра».

Проте хвороба, пов'язана з перенесеною травмою хребта, прогресувала, з'явилися ознаки паралічу нижніх кінцівок. У травні 1941 року до Харкова приїхав відомий нейрохірург Микола Бурденко. Він три години оперував дружину Шелеста, а потім повідомив його, що біль буде полегшений, але надії на одужання

мало, оскільки у Люби — саркома хребта. «Бурденко, його колеги-лікарі, присутня тут же майбутня супутниця всього мого життя — Іраїда Павлівна Мозгова, намагалися якось мене утішити, підтримати мій моральний дух... Удень за роботою якось відсовувалося моє горе, але ночами мене мучив безнадійний стан Люби, доля моїх дітей».

Забігаючи наперед, скажемо, що в січні 1942 року після декількох років важкої хвороби Любов Банна померла. У квітні того ж року Шелест одружився на Іраїді Мозговій, яка виростила і виховала його синів Бориса і Віталія. Шлюб Петра Юхимовича та Іраїди Павлівни, за першим чоловіком Попової, був зареєстрований у Радянському районному загсі міста Челябінська. Там Петро Шелест опинився на початку війни Радянського Союзу і нацистської Німеччини.

Уже коли почалася війна, 1941 року в Харкові Шелест зустрівся з Микитою Хрущовим. Це відбулося в кабінеті тодішнього першого секретаря Харківського обласного комітету партії Олексія Єпішева. Хрущов дав Шелесту доручення летіти літаком до Тули, де йому належало ознайомитися з технологією та організацією виробництва знаменитих радянських автоматів ППШ, отримати креслення на військовому заводі і в Харкові налагодити виробництво цих автоматів. Хрущов тоді пояснив: «Питанням цікавиться товариш Сталін. Німці часто своєю тріскотною з автоматів наводять паніку, нам треба мати свої автомати».

Шелест, хоч і не без пригод, завдання виконав, долетів до Тули і повернувся, що в умовах військових дій було дуже складно. За найкоротший термін в Харкові налагодили виробництво автоматів ППШ. Оскільки основні оборонні підприємства були вже евакуйовані, а решта знята з фундаментів і знаходилася на вантажних майданчиках, виробництво автоматів почали в механічних майстернях трамвайного депо. Диски і магазини робили на патефонному заводі. Виготовили експериментальну серію авто-

матів, випробували, а через декілька днів у механічні майстерні влучили дві німецькі бомби.

Незабаром із Харкова довелося евакуюватися. Містом евакуації був Челябінськ. Туди поїхала Іраїда Мозгова, колишній чоловік якої свідомо виїжджати не хотів, розраховуючи, за її словами, на співпрацю з німцями. На той час, як згадувала пізніше Іраїда Павлівна, вона вже з чоловіком розійшлася, хоча жили вони ще в одній квартирі. Шелест попросив Мозгову допомогти йому і його хворій дружині супроводжувати синів Бориса і Віталія. Вона погодилася, хоча її мати і тітка залишалися в Харкові. (У Шелеста також на окупованій території в селі Андріївка залишилися мати і старша сестра Марія.)

Після недовгого перебування в Харкові Петро Шелест 12 грудня 1941 року приїхав до Челябінська. Тут уже знаходилися його смертельно хвора дружина Любов Банна, діти та Іраїда Павлівна Мозгова.

За розпорядженням Шелест завітав до міського комітету партії, де йому допомогли відшукати родину, він зустрівся з дружиною. Незабаром Петра Юхимовича викликали в обласний комітет партії, який очолював Микола Патолічев, і запропонували стати завідуючим відділом оборонної промисловості Челябінського обкому ВКП(б). Шелесту допомогли поліпшити житлові умови для родини, а сам він отримав ще і номер у готелі.

Улітку 1942 року Петро Юхимович, відправивши Іраїду Павлівну зі своїми синами на літо до табору на Іртиші, почав оформляти документи для поїздки до Москви, куди його викликали. І ось тоді з ним відбулася неймовірна, здавалося б, для військових років історія. Шелест поїхав на вокзал до військового коменданта за документами. Побачивши безліч поранених червоноармійців, він подумав про молодшого брата Дмитра, що знаходився в армії ще з фінської війни 1939—1940 років. «Сиджу, — згадував Шелест, — і роздумую, що, можливо, от так і мій молодший брат-

Дмитро, поранений — це в кращому разі. І мені так захотілося побачити рідного брата, поговорити з ним. Опустивши голову, задумався, замріявся, і не розчув звернення до мене: «Товаришу командире, дозвольте прикурити?» Я підняв голову, перед собою побачив червоноармійця із забинтованою рукою на перев'язі і своїм очам не повірив — мені здавалося, що це був сон, але переді мною стояв Дмитрик, мій молодший брат!.. Першим схаменувся Дмитрик: «Це ти, Петю? Неймовірно, яка несподіванка і щастя!» Ми обнялися, розцілувалися, обидва розплакалися...» Після війни Дмитро, як і старша сестра Петра Юхимовича Марія, жив разом із мамою в селі Андріївка, працював шкільним учителем.

Приїхавши до Москви, у ЦК ВКП(б), Шелест довго чекав призначення, звертався з проханням дати будь-яку роботу. Врешті-решт, у квітні 1942 року його призначили інструктором ЦК ВКП(б) у відділі оборонної промисловості, призначивши в сектор із забезпечення розробки, виробництва і спорядження реактивних снарядів (РС) — знаменитих «катюш» і «ванюш». Під час перебування на цій посаді Шелест зустрічався на різних нарадах із Йосифом Сталіним, Георгієм Маленковим та іншими керівниками.

Він ще був інструктором ЦК ВКП(б), коли отримав посвідчення про направлення до України, звідки вже частково вигнали німців. Так Шелест знову опинився в Харкові, зруйнованому і палаючому. Тепер він займався питаннями організації роботи промислових підприємств міста, відновленням електростанцій, водопроводу, каналізації та міського транспорту. Але все це продовжувалося недовго, тому що через поразки на фронті з Харкова знову довелося виїхати. При цьому в обкомі партії Петру Юхимовичу доручили вивезти з Харкова до Куп'янська велику групу вчених із родинами, які залишалися при німцях у місті. Він організував переїзд 60 осіб на двох обладнаних машинах у супроводі автоматників.

Сам Шелест поїхав із дорученням першого секретаря Харківського обкому Єпішева до Москви, звідти з'їздив до Челябінська до родини і знову повернувся до столиці. Він знову чекав вирішення своєї долі, тобто нового призначення. Воно відбулося лише в серпні 1943 року. Шелест став парторгом ЦК ВКП(б) — була і така посада! — на заводі № 306 Наркомату авіаційної промисловості в Саратові.

Петро Юхимович і не припускав, що тут йому доведеться затриматися майже на шість років. Окрім основної роботи, він виконував доручення районного, міського та обласного комітетів ВКП(б), брав участь у різного роду комісіях, головував у деяких із них. На той час частина уряду України і ЦК КП(б)У знаходилася саме в Саратові. По роботі Шелест мало стикався з ними, але прагнув такі контакти знайти, плануючи повернутися до Харкова. Проте тоді його плани не реалізувалися.

У травні 1945 року Петро Юхимович стає заступником секретаря Саратовського обкому партії з авіаційної промисловості, а в 1946-му — парторгом ЦК ВКП(б) на Саратовському заводі № 292 Міністерства авіаційної промисловості (МАП) СРСР. Завод, на якому працювало 25 тисяч осіб, називався «Заводом комбайнів», але насправді випускав літаки конструкції Олександра Яковлева: Як-3, Як-6, а пізніше — Як-9.

Шелест не міг не займатися і домашніми справами, адже йому треба було прогудувати, одягнути і взути родину. Усе це робилося по так званих промислових талонах, які далеко не завжди вдавалося отоварити. Добре, що хоч із квартирою все владналося: родина Шелеста із шести осіб займала окрему трикімнатну квартиру. А ось із взуттям та одягом було нужденно. Петро Юхимович запам'ятав такий епізод, що стосується єдиного пальта, яке тоді було у його дружини: «Одного разу вона пішла на базар і там бритвою його порізали ззаду. Як вона, бідна, плакала, адже залишилася абсолютно без пальта. Коли всі лягли спати, я вирішив

використовувати своє «мистецтво»: колись я шив чоботи, і за ніч я так майстерно заштопав порізи, що на ранок, коли показав його Ірині (Шелест у спогадах уперто називає Іраїду Павлівну Іриною. — *Ю. Ш.*), вона не могла розрізнити і знайти порізи — положення було врятоване».

У 1947 році до Петра Юхимовича почали доходити розмови про його можливе нове призначення до Ленінграда. У липні того ж року він став директором заводу № 272 МАП СРСР. У «північній столиці» Росії Шелест перед цим був двічі: 1926-го і 1934-го року. Обидва рази приїжджав на короткий час, нікого не знав. Але, зрозуміло, до такого крупного центру прагнув. І ось він у Ленінграді. Трикімнатну квартиру під номером 45 родина Шелеста отримала на Невському проспекті, 168.

Завод, яким довірили керувати Петру Юхимовичу, був підприємством знаменитим, з традиціями. Наприклад, саме тут був сконструйований, виготовлений і зібраний літак Ігоря Сікорського. Але теперішня ситуація була не дуже сприятлива: у колективі панував розлад, постійні інтриги серед керівного складу, що, звісно, вело до невиконання плану виробництва. Усе це Шелесту довелося долати. Літаки (конструкції Олександра Яковлева) почали випускати за графіком, поправили фінансову ситуацію.

За словами самого Петра Юхимовича, в Ленінграді йому працювалося «легко, творчо, цікаво». Проте досить скоро йому довелося звідти виїхати. І не з волі начальства, а за абсолютно сімейними обставинами. Річ у тому, що ленінградський сирий клімат виявився непридатним для дружини і молодшого сина Віталія. Лікарі наполегливо рекомендували змінити клімат. Шелест вагався, зважував, але все-таки вирішив клопотати про переведення. Здоров'я близьких людей виявилось важливішим за решту чинників та інтересів.

Спочатку виникла версія про можливий переїзд на Далекий Схід, але потім «географія» змінилася: вирішенням ЦК ВКП(б) від

12 квітня 1950 року і за наказом міністра авіаційної промисловості від 17 квітня Шелеста утворили директором Київського заводу № 473 МАП СРСР. Київ являв собою тоді все ще сумне видовище: Хрещатик у руїнах, усюди сліди війни, дефіцит продуктів і товарів, відсутність будматеріалів, води, палива, електроенергії, житла. Не було квартири і в Шелеста, а тому родину його поселили в уцілілому готелі на вулиці Леніна. Старший син Борис тоді вже жив окремо, вчився в Одеському морехідному училищі.

Як і в Ленінграді, працював Шелест на директорській посаді енергійно й успішно. Це, до речі, було відзначено в його характеристиці, підписаній секретарем Київського обласного партійного комітету Григорієм Гришком у грудні 1952 року: «За час роботи тов. Шелест проявив себе енергійним і технічно грамотним керівником підприємства; домігся систематичного і ритмічного виконання і перевиконання державного плану. Завод № 473 впродовж 1951—1952 рр. посідає перші місця в соціалістичному змаганні серед підприємств міста Києва, а також підприємств авіаційної промисловості СРСР». Хороші ділові відносини склалися тоді у Шелеста з авіаконструктором Олегом Антоновим. Уже в жовтні 1950 року перша серія із 5 літаків була виготовлена, облітана і пред'явлена замовникові — звичайно, військовому представникові. Окрім літаків, завод виготовляв ліжка-розкладачки, збільшувальні лінзи для телевізорів, алюмінієвий посуд, запасні частини для тракторів і сільськогосподарських машин.

У Києві у Шелеста особливих зв'язків не було, тому, як він згадував, важко було вирішувати багато питань, пов'язаних із роботою і розширенням заводу: «Виникали навіть конфлікти з місцевими районною і міською владою: то відключають воду, електроенергію, газ, і кожного разу доводилося вступати в конфлікт, то відмовлять у фондах на будівельний матеріал — шлакоблоки і цеглину. Коли пізнали мій наполегливий характер і критичні виступи, почалося трохи менше утисків». Увійшло до нормально-

го русла і життя родини — через два роки після переїзду до Києва Шелест отримав упорядковану квартиру. Єдине, що засмучувало і вимагало постійної уваги, — це здоров'я молодшого сина Віталія, який сильно хворів, не ходив до школи, займався вдома. Іраїда Павлівна приділяла хлопчикові багато уваги, вона стала для нього рідною мамою.

Загалом, у Петра Юхимовича могла б скластися нормальна управлінська біографія, якби його не втягували в політику, яка не дуже-то його і привертала. Але вийшло все інакше.

У листопаді 1952 року Шелеста викликають до тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України Леоніда Мельникова і пропонують посаду голови Державної планової комісії Ради Міністрів УРСР. Петро Юхимович наполегливо відмовляється, але його направляють для співбесіди до ЦК ВКП(б). У Москві він ще раз відмовляється. Пізніше йому пропонують посаду першого заступника міністра меблевої промисловості України, чим він взагалі був щиро обурений. Але і це ще не все.

Ось що згадував сам Шелест: «Ще 1953 року мене обрали заступником голови Київського міськвиконкому — без моєї згоди. Так я і працював декілька місяців на двох або на трьох змінах і заступником мера столиці України, і директором авіазаводу. Валився з ніг: уранці на завод, на десяту — до міськвиконкому, а на вісімнадцяту — знову на завод. Потім таки втрутився міністр авіаційної промисловості, мене звільнили з посади заступника голови виконкому і залишили на заводі. А через рік обрали другим секретарем міськкому партії. Я знову до міністра Дементьєва: «Петре Васильовичу, рятуй! Не хочу кидати завод!» А він: «Директор ти прекрасний, тому і врятував я тебе від радянської роботи, це було мені під силу, але від партійної — вибач... За три дні призначимо тобі заміну — проти вашого республіканського керівництва я воювати вдруге не можу». Так і став я партійним працівником».

Спочатку був Київський міський комітет партії, в якому Петро Шелест працював з травня 1954 року другим секретарем, а у вересні того ж року його обрали другим секретарем Київського обласного партійного комітету. У лютому 1957-го він очолив обком і працював до 1962 року. Саме тоді активізувалися його контакти з Микитою Хрущовим, який приїжджав у 1958-му нагороджувати Київську область орденом Леніна. У той час Шелест у складі партійно-урядової делегації на чолі з Хрущовим побував в Угорщині, де із введенням радянських військ було придушено антикомуністичний виступ. «Вечорами, — згадував Петро Юхимович, — пізно, мені часто доводилося багато часів прогулюватися і розмовляти з М. С. Хрущовим на різні теми. Він страшенно не любив і навіть лаявся, коли в години відпочинку і прогулянок за ним буквально по п'ятах слідувала охорона. Це було саме в Угорщині, коли М. С. Хрущов просто розлютився і прогнав охорону, потім викликав полковника Литовченка, головного «охоронця», і при мені сказав йому: «Ви що не даєте вільно відпочити і поговорити? Що ви за мною шпигуєте?» Після цього випадку охорона не зменшилася, але тим, кого охороняли, вони прагнули просто не потрапляти на очі».

Саме тоді пішла з життя мати Петра Шелеста. Він був хворий, та так, що не міг поїхати на похорони до Андріївки. Поїхала Іраїда Павлівна і молодший брат Дмитро, що працював в одній із київських шкіл викладачем математики і фізики. Багато раз Шелест кликав матір переїхати до Києва, але вона не захотіла залишати свою домівку і землю, на якій пройшло її життя.

Хрущовська політична «відлига» торкнулася і Петра Юхимовича. Після XX з'їзду КПРС набирав силу процес офіційної реабілітації жертв комуністичних злочинів, які, правда, тоді списувалися в основному на Йосифа Сталіна. У квітні 1956 року Шелест став головою Комісії Президії Верховної Ради СРСР у Київській

і Вінницькій областях. Йому видали відповідне посвідчення за підписом Климента Ворошилова.

Місія Шелеста була дуже відповідальною. Вирішення Комісії було остаточним, утвердженню і перегляду іншими інстанціями не підлягало. Після реабілітації Комісією ув'язнений підлягав негайному звільненню, а голова Комісії ніс персональну відповідальність за ухвалені рішення. Цікаво те, що Комісія формою нагадувала сумної пам'яті «трійку», тобто до її складу входили три людини (окрім Шелеста, це були заступник голови Київського обласного виконавчого комітету і полковник Міністерства внутрішніх справ УРСР, що відав місцями ув'язнення). Голова мав два голоси під час ухвалення рішення і нікому не був підзвітний, окрім Президії Верховної Ради СРСР. Перед нею раз на тиждень Шелест повинний був звітувати про кількість розглянутих справ, про те, скільки людей звільнено за різними категоріями судимості (політичними, посадовими, кримінальними злочинами), скільком скорочений термін судимості і на скільки років, скільком відмовлено в звільненні або скороченні терміну в ув'язненні і за якими мотивами. Така сама форма звітності застосовувалася і до неповнолітніх, таких, що знаходилися в ув'язненні або колоніях. Усі справи потрібно було розглядати в місцях ув'язнення з обов'язковим ознайомленням справи на ув'язненого й особистою бесідою з кожним окремо.

10 квітня 1956 року Шелест провів перше організаційне засідання Комісії, заслуховували повідомлення представників МВС, суду і прокуратури Київської і Вінницької областей. У цих областях в ув'язненні знаходилося близько 200 тисяч осіб. Комісії належало завершити роботу до 1 жовтня 1956 року. У визначений строк, звичайно, не вклалися, тому Президіум Верховної Ради СРСР подовжив повноваження Комісії ще на три місяці. За вісім місяців роботи розглянули 150 350 справ, 8500 осіб звільнили негайно, останнім скоротили строк ув'язнення. «Доводилося, — зга-

дував Петро Шелест, — працювати по 15—16 годин на добу — це була дуже утомна і виснажлива робота... Мені довелося побувати в усіх місцях ув'язнення, у в'язницях, загальних камерах і одиночках, у таборах особливого режиму і в дитячих трудових колоніях... Особисто для мене час роботи в Комісії виявився великою школою життя, морального гарту й аналізу, що відбувається в людському суспільстві. Деякі факти розгляду справ за своїм кричущим порушенням елементарної законності і прав громадян запам'яталися мені на все життя».

У період роботи в Київському обкомі у Шелеста відбулася, схоже, перша сутичка з Володимиром Щербицьким, який працював секретарем ЦК Компартії України й опікав важку промисловість. Річ у тім, що ще в 1957 році у Петра Юхимовича виникла ідея побудувати сучасне село зі всіма міськими вигодами, створити свого роду матрицю для забудови інших сіл області. І таким селом вирішили зробити Ксаверівку на трасі Київ—Одеса. У 1958 році будівництво почалося. Частину грошей дали колгоспи і колгоспники, а частину — взяли в банку як кредит. Як тільки все запрацювало, Шелест відчув прохолодне до себе ставлення. У ЦК Компартії України і в Раді Міністрів УРСР допомоги ніякої не надавали. І ось одного разу на партійній нараді Шелеста почали звинувачувати в тому, що він виділяє для будівництва сучасного колгоспного села державні ресурси, метал, труби, цеглину, залізобетон, асфальт, електропроводи тощо. Якраз, за словами Шелеста, найбільшу завзятість проявив у розмові Володимир Щербицький: «Розмова отримала крутий характер. Я тоді сказав президії, що селу треба допомагати справою, а не словами, різко обірвавши активність Щербицького... Тон зменшили, одразу ж сказали, що будувати, мовляв, потрібно, проте треба бути обережнішим із витрачанням матеріалів... Ось і виходить, що якщо не візьмеш на себе відповідальність, нічого великого, навіть дрібного не зробиш».

Чого-чого, а відповідальності Петро Шелест ніколи не боявся й умів її брати на себе. Мабуть, це було однією з причин того, що в серпні 1962 року саме його обрали секретарем ЦК Компартії України. Олександр Ляшко, який у той час працював у Донецькій області, згадував: «Узимку того самого (1962-го. — Ю. Ш.) року в області побував Петро Юхимович Шелест, новий секретар ЦК з промисловості і будівництва... Петро Юхимович справив на мене враження людини, яка виявляла велику цікавість до виробництва і лише трохи до партійно-організаційної і політичної роботи. Але згідно з посадою воно, напевно, так і потрібно».

Незабаром Петра Юхимовича викликали до Москви. 26 червня 1963 року у присутності членів Президії ЦК КПРС (так тоді називалося Політбюро) Микита Хрущов сказав, що підтримує його висунення на посаду першого секретаря ЦК Компартії України, хоча є й інші кандидатури. Разом з Шелестом до Москви були викликані другий секретар ЦК Компартії України Іван Казанець і перший секретар Харківського обкому партії Микола Соболев. Їх кандидатури теж обговорювалися. Але перевагу віддали саме Шелесту. 2 липня 1963 року на пленумі ЦК Компартії України його офіційно обрали першим секретарем. Того дня у своєму щоденнику Петро Юхимович записав: «Мені надана величезна довіра, це висока честь — довіра політична і партійна. Я, колишній батрак, робітник, вихованець комсомолу, партії, висунутий на таку велику посаду. Дивні відчуття: усе йде начебто добре, але я дещо стурбований...»

З обранням Петра Шелеста на нову важливу посаду в його родині принципово покращали побутові умови. Йому була відведена дача в Межигір'ї під Києвом, де традиційно перебували партійні лідери. Крім того, він отримав номенклатурний особняк по вулиці Герцена, 14. Це був будинок, що зберігся донині, у садибі київського аптекаря Октавіана Бельського, який у 1889 році

придбав ділянку у Кмитовому яру, а в 1893-му почав будувати будинок за проектом архітектора Миколи Казанського. Незабаром Бельський побудував ще один особняк, який знаходився в глибині вулиці, зовні схожий на попередню споруду. Після фатального 1917 року обидва особняки в садибі серед парку стали місцем громадського відпочинку. А потім його вподобали комуністичні вожді. Територію обнесли огорожею і влаштували офіційну резиденцію. У 1934—1937 роках у другому, більшому особняку, жив всесильний Всеволод Балицький, який очолював ГПУ, а потім НКВД України. Він опорядкував територію парку: з'явилися містки, альтанки, малі архітектурні форми. Перед війною тут був піонерський табір для дітей співробітників НКВД. Коли в 1943 році німців вигнали з Києва, в особняку оселився Микита Хрущов (тоді це місце називали дачею Хрущова), що виїхав на партійну роботу до Москви наприкінці 1949 року. З того часу більший особняк став резиденцією перших секретарів ЦК Компартії України. У будинку поруч знаходився обслуговуючий персонал і охорона, а також кінозал. Після Шелеста традиція урветься, вожді України виберуть собі для мешкання інші, не менш привабливі куточки, але вже за містом.

До моменту виходу Петра Юхимовича на політичну авансцену влаштувалося і життя його синів. Старший син — Борис Петрович — пішов, як кажуть, по військовій лінії. У 1948—1952 роках він учився спочатку в Ленінградському, а потім в Одеському морехідному училищах, служив на флоті. Потім, у 1957—1962 роках, був слухачем Київського вищого інженерно-авіаційного училища ВВС. З 1962 року працював військпредом на Київському авіаційному заводі. У 1965-му перейшов на роботу до тодішнього Київського інституту інженерів цивільної авіації, де викладав на військовій кафедрі, а потім став її завідувачем. У 1975 році Бориса Шелеста перевели на посаду начальника філії навчально-льотного відділу Ворошиловградського вищого училища штурманів

у місті Жданові. У січні 1961 року в нього народився син Петро, а в грудні 1966-го — дочка Ірина.

Молодший син — Віталій Петрович — став фізиком, у 1962 році закінчив Київський університет. З 1966-го працював в Інституті теоретичної фізики Академії наук УРСР. Петро Шелест сприяв виникненню в Україні цієї академічної структури. Як згадував Віталій Петрович, цьому була досить сильна протидія із союзнаї академії, Держкомітету з науки і техніки: «Вважалося, що в Україні сидять «гречкосії», їм такий інститут не потрібний. Для того, щоб отримати санкцію і створити такий інститут, та ще з міжнародним статусом, я залучав батька дуже сильно». Зліязики казали, що інститут, мов, «під сина Шелеста» і створювався. Насправді ідея визрівала в українських академічних колах давно, а директором інституту став академік Микола Боголюбов. Він був учителем Віталія Петровича, а останній став його заступником. Боголюбов уже збирався переїздити з Дубни до Києва, але йому доручили очолити Об'єднаний інститут ядерних досліджень у Дубні, керівництво почало заперечувати проти переїзду. Постала проблема: хто в Києві визначатиме повсякденну політику інституту, контактуватиме з владою для вирішення актуальних питань. Саме так Віталій Шелест, ще будучи кандидатом наук, став заступником директора і багато чого зробив для інституту. Віталій Петрович захистив і кандидатську, і докторську дисертації не в Києві, а в Дубні. У 1969 році його обрали членом-кореспондентом Академії наук УРСР (нині Національної академії наук України). У липні 1963 року у Віталія Петровича народився син Дмитро, а в червні 1969-го — син Олексій. Отже, в сімейному плані Петро Юхимович цілком міг вважати себе щасливою людиною, а родина для нього означала багато...

На новій важливій посаді Шелест пробує до травня 1972 року. Він увійде до складу ЦК КПРС, а пізніше і в найвищий у комуністичній ієрархії орган — Політбюро ЦК КПРС. Неодноразово його

обиратимуть до складу депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР. Він отримав високі нагороди: три ордени Леніна, ордени Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки. У 1968 році йому присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці.

Проте «дивні відчуття» і тривога Петра Шелеста під час вступу на партійний «трон» виявляться виправданими. Шелест став тринадцятим за рахунком лідером парторганізації України. І він стане єдиним, кого звинувачуватимуть у «місництві» і навіть в «українському націоналізмі».

Шелест успішно пережив падіння Микити Хрущова (хоча де-хто вважав його «хрущовцем»), але в травні 1972 року черга дійде і до нього: Петра Юхимовича звільнять від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України. Слід визнати, що, окрім інших чинників, значною мірою цьому сприяли риси його вдачі.

Розділ 2
ЯКОСТІ: ЛЮДИНА І ПОЛІТИК

Як уже йшлося, у велику політику Петро Юхимович прийшов досить пізно: у 45 років почав працювати другим, а в 49 — був обраний першим секретарем обкому партії. І тут, мабуть, доречно пригадати головного політичного антагоніста і формального наступника Шелеста Володимира Щербицького. Його політична кар'єра складалася прямо протилежно. Народився він так само, як і Шелест, у лютому 1918 року в Дніпропетровській області. Після закінчення 9 класу (!) школи в 1934-му був затверджений інструктором Верхньодніпровського райкому комсомолу. У 37 років очолив Дніпропетровський обласний комітет партії, у 39 — був секретарем ЦК Компартії України, а в 43 роки — Головою Ради Міністрів УРСР.

Загалом, Володимир Щербицький послідовно прагнув до вершин політичного олімпу і підкорював їх, намічаючи нові перспективи для себе. Треба визнати, що підкорював не без труднощів, але ніколи не рекламує свою «політичну технологію». Як відзначали його соратники, він «не був відкритою людиною». До речі, Щербицький не залишив жодних записок та спогадів: дуже був обережним, передбачливим і досвідченим у «придворних інтригах».

Ну а Петро Шелест поводився по-іншому. У зв'язку з цим колишній багаторічний комсомольський і партійний працівник

Юрій Єльченко (який зовсім не ідеалізує Шелеста) відзначав: «Був Петро Юхимович працівником принциповим, наполегливим, вимогливим, навіть жорстким, проявляючи ці якості постійно і не вагаючись. Не боявся найвищих авторитетів, міг прямо висловлювати і захищати свою точку зору, незважаючи на осіб. Говоритимемо відверто — це не завжди і не всім подобалося.

Безумовно, тут позначалися і його природні людські риси. Ми знали його як особу твердого характеру, нехитру людину. Бував він і грубуватий, а деколи не соромився й у виразах. У побуті (а мені доводилося кілька разів бувати з ним у такій ситуації) поведився просто, вільно, був відвертий, говорив про сімейні справи. До речі, звертав увагу на необхідність, незважаючи на виняткову зайнятість, знаходити час на виховання дітей. Вважав, що своїх синів виховав людьми гідними. Знаю, що це так і було».

Яків Погребняк, що довгий час був на відповідальній партійній роботі та неодноразово зустрічався із Шелестом, згадував: «Петро Юхимович відрізнявся добрим фізичним здоров'ям, працьовитістю, любив життя в усіх його проявах (шкода, що Яків Петрович Погребняк не розшифрував цей пункт до кінця. — *Ю. Ш.*), захоплювався полюванням, був доступний, не чванливий, мав багато товаришів і друзів. Я не помічав у ньому якихось глибоких знань з питань філософії або політекономії, як, утім, і знань класиків марксизму-ленінізму. Але в практичних питаннях він демонстрував неабияку мудрість, як то кажуть, від землі, від батьків».

А ось точка зору Володимира Семичасного, колишнього голови КДБ СРСР у 1961—1967 роках, а пізніше заступника голови Ради Міністрів УРСР: «Авторитарним керівником за наявності Політбюро ЦК Компартії України, жорсткого контролю з боку ЦК КПРС бути майже неможливо. Шелест іноді дозволяв собі

директорські замашки, адже в минулому він був директором заводу. Іноді допускав і різноманітні недипломатичні вирази. Іноді міг виявляти роздратування через незначні події, що здавалися йому підозрілими...»

До речі, про «недипломатичні вислови». Добре відомо, що це «родова ознака» майже всіх радянських керівників, особливо виробничників, які у такий спосіб дуже часто «розряджалися», а простіше кажучи, «відігравалися» на підлеглих.

Під Києвом, у місті Яготині, тоді ще був колись «закритий об'єкт» — Яготинське мисливське господарство Міністерства лісового господарства України. Саме сюди в радянські часи, починаючи з післявоєнних років, партійно-державні керівники України їздили полювати на качок. Їздили, звичайно, не тільки сюди (як відомо, вибір місць був непоганим — уся Україна в розпорядженні), але Яготинське господарство було налагодженим, як то кажуть, намоленим (у мисливському сенсі) і тому також користувалося стабільною популярністю.

Початок цієї традиції одразу після вигнання німців з України в 1944 році поклав Микита Хрущов, тодішній перший секретар ЦК і голова Ради народних комісарів УРСР, тобто голова уряду. Окрім іншого, був Микита Сергійович великим шанувальником відпочинку на природі, особливо любив юшку, а також був пристрасним мисливцем. При ньому і побудували перший будинок у барвистому місці біля озера, де, власне, полювання і здійснювалося. Саме тоді всю «закриту» територію обнесли огорожею і поставили охорону. На початку 1970-х років побудували зручніший двоповерховий будинок, який під час мого приїзду (як, утім, і все господарство) був дуже занедбаний і розкрадений.

Двічі-тричі на сезон сюди приїжджав і Петро Шелест. Багато років потому в цих місцях двічі довелося побувати і мені. Я розшукував сліди минулої «розкоші» партійно-державної номенклатури, намагався зрозуміти, як саме «розслаблялися» комуністичні

вожді. Треба чесно визнати, що і будинок, де вони зупинялися, і вся територія колись «закритого об'єкта» — все це виявилось дуже простеньким і не особливо вражало, якщо порівнювати, скажімо, з тим, як живуть і в яких умовах релаксують нинішні покоління управлінців (про олігархів і «простих» мільйонерів і мови немає). Хоча за тих комуністичних часів, безумовно, «закритий об'єкт» являв собою дещо. Особливо на тлі загальних квартирних і відпускних проблем пересічних громадян — трудящих, як тоді виражалися, Радянського Союзу і, зрозуміло, тодішньої України.

Приїхавши до Яготина в жовтні 2002 року, я за допомогою знайомих розшукав колишніх егерів Олександра Меткалика й Івана Галушку, які понад тридцять років «забезпечували» полювання. Це вони сідали разом із «вождями» України в човен, спілкувалися з ними, разом стріляли качок, а значить, бачили і чули таке, що в архівах ні за що не знайти. Писати спогади егері відмовилися (оскільки були, звичайно ж, давним-давно пов'язані з «органами»), але розповіли багато цікавого. Я попросив їх показати мені всі мисливські маршрути, якими прямували Микита Хрущов, Дем'ян Коротченко, Олексій Кириченко, Микола Підгорний, Петро Шелест, Володимир Щербницький та інші керівники України. Ми поплавали на човні по озеру, відновлюючи мисливські маршрути, і я про багато що дізнався.

Наприклад, про те, що, на відміну від деяких інших партійних і державних вождів, що іноді дозволяли собі хамство відносно егерів і тодішнього обслуговуючого персоналу, Петро Шелест завжди повадився коректно. Міцних напоїв не вживав, пив лише червоне вино, «недипломатичні вислови» у нього були відсутні. В усякому разі колишні егері стверджували, що нічого грубого від Шелеста не чули, а ось з іншими гостями бувало всяке...

А ще він любив співати. Разом з Іваном Галушкою співали українських пісень. На моє питання, чи був Петро Шелест

азартним під час полювання, я отримав відповідь, що був. І дуже бурхливо, щиро, емоційно реагував на власні промахи, невдалі постріли. Це відрізняло його від Володимира Щербицького, для якого полювання було швидше необхідним ритуалом. Єгері розповіли, що він у човні міг відкласти рушницю і годинами роздумувати про щось (може, складав якісь політичні комбінації?), що зовсім не стосувалося ні ранньої дивної зорі, ні чудового ранкового озера в серпанку, ні качок на нім. Правда, заради справедливості слід відзначити, що і Щербицький, згідно зі спогадами єгерів, також «недипломатичних висловів» у їх присутності не вживав, узагалі був дуже стриманий.

Загалом, можна констатувати, що Петро Шелест був достатньо відкритою, іноді імпульсною людиною і керівником, не боявся рішуче відстоювати свою точку зору, розумів сімейні цінності і дорожив ними. Як політик, він, звичайно, вийшов зі «сталінської шинелі». Недаремно, коли в березні 1953 року Йосиф Сталін помер, Шелест, як і багато людей, важко переживав цей момент і навіть спеціально поїхав до Москви на прощання з вождем, тіло якого було виставлене в Колонному залі Будинку Союзів. Не ставив під сумнів Шелест і ключові, базові цінності радянських комуністів.

Відповідаючи на питання, чи не втілювали Володимир Щербицький і Петро Шелест два різних типи номенклатури, перший президент України, а в минулому партійний функціонер і голова Верховної Ради України Леонід Кравчук відповів негативно. На його думку, вони були «захисниками існуючого ладу, виступали за зміцнення Радянського Союзу, за перехід до комунізму...» Кравчук стверджував, що це були «люди одного сорту», а Щербицький був «на порядок вищий своєю людяністю і значно легший у спілкуванні. Шелест був людиною крутою, не дуже любив дискусії і виражався завжди однозначно».

А ось Володимир Семичасний був переконаний: якщо порівняти політичні якості Шелеста і Щербицького, а їх масштаб як керівників, то є підстави стверджувати, що Шелест, безумовно, вищий: «Щербицький — служака, він був зрадченим брежневським холуєм, він ніколи не заперечував ні одній навіть найдурнішій пропозиції Брежнєва».

Ще одну цікаву характеристику дав Щербицькому і Шелесту письменник і журналіст Віталій Коротич, якому під час його роботи в Україні доводилося контактувати з обома керівниками: «Шелест в принципі не був шкідливим, це був працьовитий мужик. У нього не було тієї якості, яку повною мірою проявив Щербицький, який прийшов йому на зміну: Щербицький був **геніальний в умінні працювати не з людиною, а з посадою**. (Виділено мною. — Ю. Ш.) Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він умів любити таку дивну людину, як Параджанов; Щербицький влаштовував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. Шелест цього не умів, він був натурою, що відходить... За моїм уявленням, у країні відбувалася величезна чиновницька революція. Шелест був чиновником за посадою, але не був ним за духом своїм».

Можливо, Петро Шелест і виглядав «крутим», але навіть тодішні інакомислячі (В'ячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Сергій Параджанов, Віктор Некрасов та інші) відгукуються про нього стримано і навіть із деякою симпатією.

І проте, треба визнати, що у Петра Шелеста і Володимира Щербицького насправді було багато спільного. Наприклад, на початку 1960-х років вони обидва критично висловлювалися про політику Микити Хрущова, хоча і той, і той були «висуванцями». Віталій Врублевський, колишній помічник Щербицького, писав, що його патрон не міг не опинитися в опозиції: «Бездумне збільшення площ під кукурудзу, насаджуваний зверху шаблонний квадратно-гніздовий спосіб її вирощування приз-

вели зовсім не до зростання валових зборів, а до збільшення постачань зерна до союзного фонду, чому опирався В. В. (Володимир Васильович. — Ю. Ш.). Формальним приводом опали стало те, що В. В. не прийняв розділу партії за «галузевим» принципом. А на відміну від інших — і не мовчав. Не звиклий до такого повороту справи, Хрущов відправляє Щербицького в заслання».

Утім, «заслання» не було засланням до Сибіру. У червні 1963 року Володимир Щербицький повернувся до Дніпропетровська на посаду першого секретаря обласного комітету партії. Але де саме, за яких обставин «не мовчав» Щербицький, поки встановити не вдалося. До речі, ніяких слідів у документах Ради Міністрів УРСР (який він очолював у 1961—1963 роках) про антихрущовську «фронду» Щербицького не збереглося. Цілком можливо, що це були (напів)приватні розмови й оцінки, про які Микиту Хрущова проінформували.

...Будь-який керівник України, будь-яка людина, що йде у публічну політику, зіштовхувалась і зіштовхується із проблемою визначення міри своєї «українськості». Досить придивитися хоч би до того, що нині на поверхні — до представників «російськомовного населення» в сучасному істеблішменті України. Як швидко заговорили вони українською (нехай навіть із неймовірними помилками й акцентами, але все-таки), як тільки досягли владних висот...

Вирішували для себе цю проблему Шелест і Щербицький. Цікаве свідчення про цей період залишив колишній головний редактор «Робочої газети» Юхим Лазебник, що став свідком багатьох важливих подій. Він вважав, що ставлення Володимира Щербицького до української культури і мови змінилося саме на початку 1960-х років. У 1950-х він говорив про свою любов до української мови, про необхідність українізації очолюваного ним апарату обкому партії тощо.

Юхим Лазебник відзначає: «Можливо, це була не власна позиція стосовно української мови, а лише пристосовництво до вищої номенклатури. Але такої думки в той час у мене не виникало. Тим паче, що і в подальші роки, коли Щербицький був секретарем ЦК Компартії України (1957—1961), а потім головою Ради Міністрів УРСР (1961—1963), він переважно говорив українською мовою і підкреслено проявляв свої відчуття до всього українського».

На одному із засідань Президії ЦК Компартії України, що відбулося 1962 року, Володимир Щербицький ображався, що такий великий народ, як українці, має так мало прав. «Я, — писав Ю. Лазебник, — тривалий час дивився на Щербицького з неприхованою пошаною і думав, що саме він і є тією людиною, яка здатна виражати тривоги і болі українського народу... Але я помилився». На думку Юхима Лазебника, після опали 1963 року й особливо після падіння Микити Хрущова, винуватого в тій опалі, Володимир Щербицький став іншим: «Він почав випромінювати якусь неприязнь до всього українського».

З українськістю Шелеста історія складніша і завжди до кінця не зовсім зрозуміла. Один із дослідників, наприклад, стверджує, що рідною мовою Шелеста була українська, що, виступаючи всередині України, він завжди говорив українською. Це не зовсім так. Виступаючи на різного роду партійних форумах, Шелест далеко не завжди говорив українською. Усе залежало від ситуації. Зрозуміло, на зустрічах із письменниками або на письменницьких з'їздах він говорив українською. Саме Шелест згадував, що зростав він «серед української “мови”», а потім, в армії, під час навчання, говорив в основному російською. Батько його також в основному говорив російською, хоча, як пише Шелест, «був чистокровним українцем», а ось мама була україномовною, говорила і думала українською.

У родині, за словами молодшого сина — Віталія Петровича, завжди основною мовою була російська. Ясна річ, адже з 1941 по

1950 рік родина жила в Росії. Віталій Петрович пригадав, як у Ленінграді йому купили «Кобзар» Тараса Шевченка російською мовою, але при цьому пояснили: «Ось подивися, це наш український поет». Після переїзду до Києва з'явилися україномовні друзі, мовне середовище почало змінюватися, хоча в сім'ї, як і раніше, спілкувалися російською. Проте, коли Шелест почав надягати під цілком бюрократичний (і космополітичний) костюм українську вишиту сорочку (вишиванку), апаратники, тобто співробітники ЦК Компартії України і номенклатурники з низових структур, швидко вловили тенденцію й почали одягатися так само.

Існує думка, що з подачі Шелеста міністр вищої та середньої освіти УРСР Юрій Даденков 1965 року дав розпорядження про українізацію вищої освіти, хоча незабаром це розпорядження скасували. Насправді все було не так просто. І найкраще прояснив ситуацію сам Петро Шелест: «Свого часу казали, що, коли я був у Києві, там проводилася «українізація». Наприклад, мовляв, усі викладачі зобов'язані були говорити тільки українською мовою. А як було насправді. Рекомендація була така тільки тим викладачам, які знають українську мову, і в аудиторії, яка розуміє українську мову. У цілому ж користуватися українською і російською мовою рівноправно... а сам український народ... — здебільшого інтернаціональний народ. Націоналізм — це страшно».

Ще до приходу Петра Шелеста на посаду першого секретаря ЦК Компартії України, 10—15 лютого 1963 року, у Київському університеті відбулася резонансна конференція, присвячена мовній проблемі. Була прийнята резолюція зі зверненням до партійного керівництва зробити українську мову державною в державних і громадських організаціях. Звичайно, це не було зроблено (українська мова як державна в Україні буде узаконена лише в 1989 році, напередодні розпаду СРСР), але пройде час, і в 1967-му Шелест заявить на зустрічі з делегацією канадських комуністів, що «тільки дурень міг уявити, буцімто російська мова має який-

небудь шанс узяти верх в Україні». І хоча прогноз Петра Юхимовича і на сьогоднішній день поки що не збувся, слід оцінити його тодішню сміливість і однозначність такої заяви.

До питання про мовну політику ми ще повернемося, а зараз слід торкнутися першого серйозного політичного виклику, на який Шелесту як уже «першій особі» в УРСР довелося реагувати. Мова йдеться про усунення Микити Хрущова. Їхні стосунки не були однолінійно-мажорними, хоча і сьогодні дехто схильний так думати. Шелест був багато чим незадоволений у бурхливій хрущовській діяльності, зокрема тим, що слово розминається з ділом, а також розділенням партійних організацій на сільські і промислові. «Працювати стає все складніше, народ майже відкрито виявляє своє незадоволення, все це «фіксується». Усе зацентралізовано до краю, до нерозумного», — так оцінював Шелест ситуацію кінця 1950-х років, тобто епохи Хрущова. Наприкінці 1963 року він робить такий запис: «Нещодавно кидали гасла: «Наздоженемо й переженемо Америку», а зараз у нас просто катастрофа з сільським господарством, і це не може не позначатися на політичному престижі в цілому і, зокрема, на престижі Хрущова».

На «закритому» засіданні XX з'їзду КПРС була проголошена знаменита хрущовська доповідь, що розвінчувала «культ особи» Йосифа Сталіна. Проте після цього дуже швидко почав формуватися культ самого Хрущова, якому партійні царедворці почали приписувати різного роду досягнення. Це викликало роздратування в суспільстві. Недаремно вже в 1956 році Борис Пастернак написав такі рядки:

Культ личности забрызган грязью,
Но на сороковом году
Культ зла и культ однообразья
Еще по-прежнему в ходу.

И каждый день приносит тупо,
Так что и вправду невтерпеж,
Фотографические группы
Одних свиноподобных рож.

Але одне діло давати критичні оцінки, а зовсім інше — брати участь в організації політичного перевороту з метою усунення Хрущова від влади. Петру Шелесту довелося зробити вибір. Вони були в добрих стосунках, а Микита Сергійович, що пропрацював в Україні з січня 1938-го до грудня 1949 року, любив сюди часто приїжджати — у справах, на полювання, на зустріч з іноземними гостями. За посадою Шелест відповідав за організацію візитів, супроводжував Хрущова та його оточення, часто опинявся з ним наодинці. Спогади Шелеста свідчать про його щире пошану до Хрущова.

І ось на початку 1964 року ситуація поступово починає змінюватися. Вийшло так, що в лютому того самого року своє 56-річчя Шелест відзначав у Москві, в партійному особняку на Ленінських горах. Привітати його приїхали Микола Підгорний (попередник Шелеста на посаді першого секретаря ЦК Компартії України) і Леонід Брежнєв, що був тоді Головою Президії Верховної Ради СРСР. Вони разом посиділи, відзначили дату, і ось тоді вперше Шелест відчув, що «навгорі» не все гаразд, що почалася якась закулісна боротьба за владу. А візитери, схоже, до нього придивлялися, оцінювали, чи можна довіряти. Незабаром було продовження.

Виявлялося воно перш за все в тому, що після кожного приїзду Хрущова до України Шелесту дзвонив Брежнєв і якимось ревностно-тривожно розпитував: про що Хрущов говорив, чи не згадував він їх із Підгорним? Тим часом у країні зростала проблема з продуктами, посилювалися перебої з хлібом, за яким почали шикуватися величезні черги. Зростала і незадоволеність людей.

У березні 1964 року Шелест у складі офіційної делегації на чолі з Хрущовим поїхав до Угорщини. Під час публічного виступу Микита Сергійович не зовсім вдало пожартував на адресу Шелеста, потім пояснив, що це було зроблено для «розрядки». Саме там, в Угорщині, у них було декілька довірливих бесід удвох, під час яких Хрущов дуже несхвально відзивався про Леоніда Брежнєва і Михайла Суслова.

У квітні того самого року Шелест приїхав до Москви на ювілей Хрущова, якому виповнилося сімдесят. Перед цим у нього відбулася зустріч із Брежнєвим, Підгорним і Кириленком. Тоді Петру Юхимовичу довелося почути: «Так, Хрущов майже вже старий. 70 років, пора б йому на відпочинок, треба його нам берегти...» Шелест зрозумів, що його знову перевіряють, «сканують» на політичну позицію.

На початку липня до Криму, де Петро Юхимович проводив відпустку, приїхав Леонід Брежнєв. Ось тоді-то вперше Шелест і дізнався про «справу» — саме так змовники назвали процес підготовки антихрущовського політичного перевороту. Серед них були Леонід Брежнєв, Микола Підгорний, Олександр Шелєпін, Володимир Семичасний, Дмитро Полянський, Михайло Суслов та інші. Брежнєв говорив про недоліки Хрущова, зокрема про те, що той намагається розігнати досвідчені кадри. Якщо пригадати хрущовські ініціативи з ротації партійно-державних кадрів, то можна зрозуміти, наскільки Брежнєва та інших представників тодішнього істеблїшменту все це могло налякати.

Шелест повинен був зробити політичний вибір — з ким він. Після його слів про те, що не все так з Хрущовим погано, що він просто турбується про омолодження керівного ядра, Брежнєв почав згортати розмову, заявивши, що Шелест не хоче його зрозуміти і що про розмову ніхто не повинен знати. Що було далі, сам Шелест описує так: «Я йому відповів: «Якщо ви мені не довіряєте, то нічого вам було до мене їхати і вести розмову,

а про конфіденційність прошу мені зайвий раз не нагадувати». Тут Брежнєв, очевидно, схаменувся і сказав: «Ти, Петре, правильно мене зрозумій, мені важко все це говорити, але іншого виходу у нас немає». Потім почав казати, що Хрущов, мовляв, із багатьох із нас просто знущається — немає ніякого життя. Одразу ж, як хлопчисько, розплакався і сказав: «Без тебе, такої великої організації, як Компартія України, ми не можемо зробити що-небудь, що поліпшило б наше становище»».

Саме тоді, у липні 1964 року, у Криму Шелест переговорив із Миколою Підгорним, якому довіряв більше, ніж Брежнєву. Ось тоді він і прийняв рішення про участь у «поліпшенні» становища, тобто про те, щоб іти проти Хрущова. Саме Шелесту доручили провести відверту і при цьому обережну розмову з великою групою (36 осіб) партійних працівників із України, КПРС, що входили до складу ЦК. Шелест дав згоду, але попередив, що три людини можуть безпосередньо в приватному порядку все розповісти Хрущову, а тому говорити з ними він не буде. Йшлося про першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР Івана Сеніна, секретаря ЦК Компартії України Ольгу Іващенко і про драматурга Олександра Корнійчука.

З останніми Шелест провів бесіди, фактично готуючи змову. Щоправда, пізніше в одному з інтерв'ю він стверджував, що, мовляв, питання про усунення Хрущова до жовтневого пленуму не ставилося і що сам Шелест дізнався про наміри змовників лише на засіданні Президії ЦК КПРС.

Це не зовсім відповідає дійсності. Петро Шелест не міг не знати якихось подробиць або колізій, що виникали під час засідання Президії ЦК КПРС. Проте ще 4 липня 1964 року він власноручно зафіксував у щоденнику: «...Брежнєв і Підгорний мають намір усунути Хрущова від керівництва. Але сильно бояться цього кроку, тим паче, що він ґрунтується на боязкості і безпринципності, на жаданні влади, ось і шукають підтримки, при цьому поклада-

ють великі надії на партійну організацію України і, зокрема, на мої з ними дії».

Свою місію Петро Шелест виконав: він був серед тих, хто «забезпечував» усунення Микити Хрущова. У серпні 1964 року на річці Вовчий під Новомосковськом у Дніпропетровській області Петро Юхимович зустрівся з Володимиром Щербицьким. Не дуже вдаючись до подробиць, посвятив останнього в те, що настають політичні зміни.

Отже, переворот було ініційовано, але незабаром стало зрозуміло, що він затягується. А це вже було небезпечно, оскільки хтось міг просто проінформувати Хрущова. У вересні того самого року, повертаючись із закордонного відрядження, до Києва заїхав Леонід Брежнєв. Шелест мав із ним досить різку розмову, сенс якої зводився до того, що треба або все згортати, або ж рухати «справу», не тримаючи людей у підвішеному стані.

26 вересня 1964 року в Свердловському залі Кремля в Москві відбулося засідання Президії ЦК КПРС, присвячене п'ятирічному плану розвитку (1965—1970). Із доповіддю виступив Микита Хрущов. Незабаром було вирішено провести Пленум ЦК КПРС. Хрущов дав відповідні доручення і почав збиратися у відпустку. Крім усього іншого, на обговорення Хрущов залишив записку, в якій обгрунтував зміну традиційно сформульованого розуміння функціонування партійних комітетів. Суть її зводилася до того, що парткоми не повинні втручатися в питання господарського будівництва — їм пропонувалося зосередитися виключно на політпросвітницькій роботі. У записці засуджувалася практика втручання в справи радгоспів і колгоспів, у протилежному випадку передбачалося навіть притягання до кримінальної відповідальності. Це, мабуть, і стало тією «останньою краплею», яка переповнила чашу терпіння номенклатури, оскільки посилювала існуючу плутанину у взаєминах партійних, радянських і господарських структур.

Тепер в окремих господарських керівників цілком легітимно виникав привід перекласти відповідальність за недоліки на партійний апарат, звинувачуючи його у втручанні в господарські справи. Особливо в невідгідному становищі опинилися партійні комітети. ЦК КПРС, ЦК союзних республік, обкоми, крайкоми продовжували вимагати виконання планів, завдань, графіків, але при цьому могли критикувати за втручання в господарські справи. Бюро парткомів, звичайно, господарські питання обговорювали, але часто в протокол ця частина обговорень просто не вносилася. Усе це нервувало партійних працівників, ставило їх у ніякову ситуацію і радикалізувало антихрущовські настрої. У цілому слід визнати: політика 1962—1964 років, пов'язана з масштабною перебудовою партійних і радянських організацій за виробничим принципом, призвела до дестабілізації управлінських структур. Це і пришвидшило падіння Микити Хрущова.

Він виїхав у відпустку, а в цей час в умовах суворої секретності готувалася велика антихрущовська доповідь, у підготовці якої, зокрема, брав участь член Президії ЦК КПРС, заступник Голови Ради Міністрів СРСР Дмитро Полянський. Проте це була не проста доповідь. Вона була дуже ретельно підготовлена, і в ній було багато інформації, якої Полянський, що завідував у ту пору сільськогосподарською політикою, знати не міг. У 1999 році Володимир Семичасний підтвердив, що доповідь готувалася в КДБ економістами цього відомства, а друкували його дві друкарки — також із КДБ. За словами Семичасного, доповідь не повинна була зберегтися.

Але текст її зберігся, і це *de facto* — набір серйозних звинувачень проти Хрущова. Тут і насадження культу власної особи, і помилки у проведенні курсу на комуністичне будівництво, і негативна оцінка політики в сільському господарстві, і критика незліченних реорганізацій, і звинувачення в авантюристській зовнішній політиці, і погіршенні відносин із «соціалістичними

країнами», і неефективна політика допомоги країнам «третього світу», і незадоволеність багатоденними поїздками Хрущова з великою свитою і родичами за кордон, і роздратування тим, що на практиці роль міністра закордонних справ у Хрущова виконував його зять — головний редактор газети «Известия» Олексій Аджубей... Автори доповіді критикували навіть третю партійну Програму, вважаючи нереальними терміни за багатьма програмними показниками. Нарешті, було розкритиковано багато антисталінських кроків Хрущова. Загальні висновки були такими: звільнити Микиту Хрущова з посад, надалі заборонити поєднання обов'язків першого секретаря ЦК КПРС і голови уряду, підвищити роль пленумів ЦК КПРС, щорічно обговорювати на пленумі ЦК підсумки діяльності Президії ЦК КПРС, усунути розділення партії за виробничою ознакою.

Про цю доповідь, судячи із щоденникових записів, Шелест щось знав, як знав і про те, що однією із ключових фігур у підготовці усунення Хрущова був Олександр Шелепін, а не тільки Леонід Брежнев і Микола Підгорний. Останній у вересні 1964 року по дорозі із зарубіжного відрядження заїжджав до Києва і повідомив Шелеста про свою розмову з Хрущовим, який розпитував про змову, що готувалася. Підгорний переконував у протилежному, але сильно захвилювався, оскільки у Хрущова була якась інформація. У зв'язку з цим Шелест писав пізніше: «Що стосується Хрущова, то його приспали. Річ у тому, що М. С. Хрущов за своєю людською натурою був довірливим, вірив товаришам, з ким йому доводилося працювати. А головне те, що він увірував, що всі його підтримують, авторитет його непохитний».

«Присипляти» Хрущова довелося перед жовтневим пленумом ЦК КПРС і самому Шелесту. 1 жовтня він зустрів Микиту Сергійовича в Сімферопольському аеропорту, поїхав із ним на державну дачу, їздив на полювання, вів задушевні бесіди. 4 жовтня Хрущов полетів із Криму до Піцунди, залишивши Шелеста

у стражданнях. Ось запис того дня: «У мене після зустрічі і тривалих розмов із Хрущовим залишився дуже важкий осадок у тому плані, чи правильно ми робимо, що затіваємо «справу». Адже це ж пряма політична змова! Вона переплетена з інтригами та очевидними задумами боротьби за владу. Але все це так далеко зайшло з цією «справою», тепер уже немає у мене можливості перебудувати свої позиції...»

Наступними днями Петро Юхимович переконався, яку важливу роль Україні, а значить і йому особисто, відводили змовники. Йому регулярно дзвонили Леонід Брежнєв і Микола Підгорний, інформували, що з лідерами інших тодішніх республік також успішно ведуться переговори щодо «справи», переказували вітання від Дмитра Полянського і Дмитра Устинова, підтверджували, що відомство Володимира Семичасного, тобто КДБ, повністю забезпечує «справу», просили частіше дзвонити Хрущову, інформувати про стан справ в Україні, тобто показувати, що все спокійно, і стежити за хрущовською реакцією. Шелест усе це виконав.

12 жовтня 1964 року він за сигналом Підгорного вилетів до Москви, взяв участь у бесіді змовників, що вирішували, зокрема, під яким приводом викликати Хрущова до Москви і хто повинен виступати. Того ж дня засідала Президія ЦК КПРС, що відпрацьовувала «методику» засідання за участю Хрущова. Ось тоді було вирішено, що Брежнєв зателефонує Хрущову до Піцунди, викличе його до Москви, і що першим в обговоренні на засіданні Президії виступить Шелест. У ніч на 13 жовтня в особняку номер 7 на Ленінських горах Петро Юхимович складав свій, як він сам потім написав, «аргументований і викривальний виступ, що виказував вади Хрущова».

Усе-таки в спілкуванні з політиками завжди потрібно бути обережним, підготовленим і постійно пам'ятати: політики завжди знають трохи більше, а тому можуть бути на диво спритними.

Восени 1989 року до Шелеста на підмосковну дачу приїхав київський журналіст Вадим Бойко. Вони зустрілися, поспілкувалися, а потім у газеті «Комсомольська правда» з'явилося інтерв'ю під назвою «Людині властиво помилятися». Бойко, зокрема, сказав: «Недавно я прочитав, що на жовтневому пленумі ви виступили і затаврували ганьбою Хрущова?..» На це Шелест відповів, що на жовтневому пленумі він взагалі не виступав, тільки одна центральна газета написала, що він начебто виступав і облив брудом Хрущова. Чиста правда — на пленумі його виступу не було, але перед пленумом, 13 жовтня 1964 року, Шелест мав слово на засіданні Президії ЦК КПРС.

Засідання почав Леонід Брежнєв, який, як показує конспект його емоційної мови, не був знайомий із «доповіддю Полянського». Потім виступив Микита Хрущов, який вважав брежнєвські критичні аргументи вагомими і визнавав деякі свої помилки, але який виявив бажання працювати і далі. Після цього слово узяв Петро Шелест. Усі знали, що Україна, з її найбільшою партійною організацією, була вотчиною Хрущова, а тому цей виступ мав особливе значення.

У своїй книзі Петро Юхимович переказує власний виступ. Разом із тим зберігся короткий запис, зроблений під час засідання завідуючим Загальним відділом ЦК КПРС Володимиром Маліним. Шелест сказав про досягнуті партією і країною успіхи, на тлі яких гостро видно недоліки і промахи». За його словами, існує переоцінка успіхів і нових ідей. Далі він піддав Хрущова нищівній критиці: вольові рішення, зриви, виникнення багатьох питань, на які потрібно давати відповіді. Пленуми ЦК, на думку Шелеста, перетворювалися на партактиви. Петро Юхимович заявив, що не згоден із запискою Хрущова про реорганізацію управління сільським господарством, що була додана до документів з підготовки листопадового Пленуму ЦК КПРС, оскільки в пропозиціях Хрущова принижується роль парткомів. Крім того, Шелест

сказав, що через нескінченні реорганізації неможливо набрати людей для роботи в партійних органах; оголошені Хрущовим у 1957 році плани — «наздогнати і перегнати Америку» — провалилися, плани з будівництва житла не виконані, обіцянка підвищити зарплату — теж не виконана.

Пізніше Шелест згадував, що Хрущов перебивав його кілька разів, намагався коментувати його виступ. Кінчилося все тим, що Шелест достатньо різко відреагував: «Микито Сергійовичу, ми вас слухали багато разів — послухайте один раз нас». Хрущов вислухав усіх, а потім виїхав до своєї резиденції на Воробйові Гори. Уся його охорона була замінена, зв'язок прослуховувався або блокувався. Він був в ізоляції, і на нього ще чекало моральне аутодафе: вислуховувати звинувачення наступного дня, коли продовжилося засідання Президіуму ЦК КПРС, де з доповіддю в антихрущовську атаку пішов Дмитро Полянський. Того ж дня відбувся пленум ЦК КПРС, на якому основним доповідачем був Михайло Суслов і на якому Хрущову не дали слова. Та ніхто більше і не виступав.

Подальше відоме: Микита Хрущов був відправлений на пенсію, а першим секретарем ЦК КПРС обрали Леоніда Брежнєва, хоча окрім нього називалися кандидатури Миколи Підгорного й Олексія Косигіна. Підгорний відмовився, а Косигін обійняв посаду Голови Ради Міністрів СРСР.

Пояснюючи, чому саме Брежнєв прийшов на зміну Хрущову і говорячи про його якості, Володимир Семичасний відзначав, що це була не стільки чиясь пропозиція, скільки самі обставини висунули цю кандидатуру: «Він пройшов усю війну (інша справа — ким і як), він був Головою Президії Верховної Ради, він очолював оборонну комісію Політбюро ЦК, він попрацював у союзних республіках тощо. Його послужний список просто виштовхував його на роль лідера. Потім, він був показний, красивий мужик, такі подобалися, а в нас півкраїни — жінки. Такі речі теж

треба враховувати. За всіма показниками Брежнев годився на роль лідера, одного ми не врахували: не вистачало в нього культури і грамотності. Потім стало зрозуміло, що він дуже любить підлабузників, цінує родинні зв'язки, ласий до всяких орденів, прикрас, подарунків».

Коли 1964 року Брежнева запропонували обрати першим секретарем ЦК, за спогадами сучасника, маршал Семен Тимошенко вигукнув: «Кого? Льоною першим секретарем? Отакої...» Так, саме на «Льоною» зробили ставку ті, хто був серцевиною антихрущовського заклоту. Чому? Тому що Брежнев своєю безбарвністю, відсутністю очевидної харизми влаштовував усіх: і тих, хто плекав надію з часом зайняти його місце, і тих, хто, втомившись від ексцентричності не тільки реформ, але й поведінки Хрущова, щиро вважав, що потрібний прогнозований і керований лідер. Такий лідер матиме кредит довіри від соратників, а значить, забезпечить стабільність.

Брежнев походив із російської родини, що мешкала в Дніпропетровській області. Народився 1906 року в Каменському (нині Дніпродзержинськ). В анкетах у графі «національність» писав то «росіянин», то «українець». Він по-своєму любив Україну. Любив за те, що тут чарівні жінки, прекрасна природа, добрі харчі, мелодійні пісні... При цьому він ніколи не бачив самодостатності України в державницькому і духовному вимірі.

1927 року Брежнев закінчив Курський землевпоряджувально-меліоративний технікум, працював землевпорядником у Кохановському районі в Білорусії, а пізніше займався земельними справами в Курській області й на Уралі. Повернувшись до України, вчився в металургійному інституті в Дніпродзержинську. Працював інженером на Дніпровському металургійному заводі, а в 1936—1937 роках був директором Дніпродзержинського металургійного технікуму.

1937 року почав політичну кар'єру, ставши вже в 1939-му секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У. Під час війни був

політпрацівником на пізніше всесоюзно відомій Малій землі під Новоросійськом. Після війни очолював Запорізький і Дніпропетровський обкоми партії, ЦК Компартії Молдови. У 1952 році Сталін, слухаючи виступ Брежнєва на XIX партійному з'їзді, назвав його «красивою Молдовою». Це істотно сприяло просуванню Леоніда Ілліча «вгору», його партійній кар'єрі.

У жовтні 1952-го Брежнєв був обраний секретарем ЦК КПРС. Після смерті Сталіна в березні 1953 року призначений начальником політуправління Військово-Морських сил, заступником начальника Головного політичного управління Радянської армії і Військово-Морського флоту. З лютого 1954-го він другий, а з серпня 1955-го — перший секретар ЦК Компартії Казахстану. Власне, Хрущов довірив йому своє «дітище»: освоєння цілинних і перелогових земель, а потім оцінив його роботу: з лютого 1956 року Брежнєв став секретарем ЦК КПРС. Його кар'єра за підтримки Хрущова стрімко розвивалася, і незабаром Леонід Ілліч став Головою Президії Верховної Ради СРСР і одночасно (з червня 1963-го) секретарем ЦК КПРС.

Звичайно, більшість тих, хто привів Брежнєва до влади, помилилася. Він був не зовсім тим «Льонею», яким, скажімо, уявляв його собі маршал Тимошенко. На підтвердження можна навести один маловідомий, але важливий для розуміння «справжнього» Брежнєва приклад, пов'язаний із Хрущовим. Доля Леоніда Ілліча вперше вирішувалася на Пленумі ЦК КПРС у червні 1957 року, коли проти Хрущова відверто пішли такі сталінські динозаври, як В'ячеслав Молотов і Лазар Каганович. Вони вважали, що критика «вождя народів» зайшла дуже далеко. Брежнєв тоді встав і сказав слова на захист Хрущова. Його грубо перервав Каганович. «Льоня» не на жарт перелякався, замовк, сів, упав у відчай і на пленумі більше не з'являвся. Переміг тоді Хрущов, а незабаром йому передали записку від Брежнєва, який жалкував, що не зміг бути на пленумі до кінця, і вітав Хрущова з перемогою. Ця записка

відновила довіру Хрущова і приспала його пильність: незабаром Брежнев став членом Президії ЦК КПРС.

Брежнев у різні часи був різним. На початку його політичної кар'єри не хто інший, як В'ячеслав Молотов дав йому пораду: украй важливо встановлювати з людьми особисті, довірчі стосунки. «Я, — пізніше зізнався Брежнев у розмові з Річардом Ніксоном, — назавжди запам'ятав цю мудру пораду». У Дніпропетровську і Запоріжжі говорили про феноменальну пам'ять Леоніда Ілліча на людей, про те, що він запам'ятовував імена й по батькові не тільки апаратників, але й так званих простих людей, у тому числі прибиральниць. Він був уважний і доброзичливий, що і створювало імідж «народного» керівника. Насправді ж це виявилось не зовсім так, тобто зовсім не так.

Брежнев змінювався паралельно з просуванням партійними сходами і врешті-решт став кваліфікованим інтриганом (тут у дослідників його діяльності і життя спільна думка). Разом із тим він був боягузом, людиною, яка у відповідальних ситуаціях втрачала душевний спокій (а це, як відомо з політичної історії різних країн, іноді сприяє кар'єрі).

Йому явно подобалося чути про себе щось позитивне. Усе починалося з дрібниць, а завершилося фактично спробами створити культ його особи з метою консолідувати суспільство. (Це була третя спроба — після Сталіна і Хрущова.) Безповоротність цьому процесу в 1973 році додав Михайло Суслов своєю запискою «Про необхідність зміцнення авторитету тов. Брежнева Л. І.», яку було розіслано в обкоми, крайкоми, ЦК компартій тодішніх республік і яка містила сигнал: працювати на авторитет генсека доведеться всім. І ті, хто присягав на вірність «ленінським принципам колективного керівництва», запрацювали! Та ще і як.

Чотирикратний Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці, маршал СРСР, лауреат міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами», лауреат численних нагород

Брежнев мав ще і Ленінську премію з літератури (привласнену 1980-го) за перші дві частини спогадів — «Мала земля» і «Відродження» (була ще й «Цілина» — і всі вони були написані, зрозуміло, групою «літературних рабів» під керівництвом талановитого Анатолія Аграновського). Дослідники підрахували, що у Сталіна було в чотири-п'ять разів менше орденів, ніж у Брежнева. Дуже істотно він поповнював свою колекцію нагород під час ювілеїв або роковин із дня народження. Оскільки вибір таких нагород був не дуже великим, а ключові він уже мав, то оточенню доводилося фантазувати. Так, у грудні 1976-го вийшов наказ про нагородження Брежнева Почесною зброєю із золотим зображенням герба СРСР.

Важливими для характеристики інтелекту Брежнева є його щоденникові записи 1977 року. У них не згадано жодної книги, жодного музичного твору, жодного театрального спектаклю (хоча «протокольно» Брежнев дещо бачив). Країну, якою він керує, Леонід Ілліч позначає, як «СРСР», часто плутає імена соратників (Шеварднадзе у нього, наприклад, «Шарванадзе»).

А зараз — декілька цитат (орфографія і пунктуація збережені):

«16 лютого. Робота вдома.

10 квітня.

Був удома на дачі — обідав. Борщ зі свіжої капусти. Відпочинок був на дворі дочитував матеріали.

Дивився хокей збірна РСР Швеція — підсумок 4:2 на користь СРСР.

Дивився «програму часу».

Вечеря — сон.

13 квітня. Ранок — звичайні — заходи домашні. Брали кров із вени.

З 11 години переговори з Даудом.

Питання про зустріч один на один відпало.

Відпочивав — на славу — (обід).
Працював із Дорошиною.
14 квітня. — четвер.
Працював удома — помив голову Толя.
Вага 86—700.
Переговори з Підгорним — про вруч. мені комс. квитка № 1.
Виступ Тяжельникова.
Мій виступ.
Галя читає підвал із «правди» про обмеження стратегічних озброєнь.
Хто автори цього матеріалу.
Обід і відпочинок 2.30—4.10.
3 травня. Вага — 85.300. Бесіда з Рябенком. Розмова телефоном із Сторожовим? Відоме питання. Розмова з Черненком К. У. — ?
На порядку денному ПБ.
Кравці — костюм сіренький віддав — і тужурку шкір. для прогулянок узяв.
Зателефонував Ю. В. Андропов — приїхав ми з ним розмовляли.
Робота з Дорошиною.
3 червня. Прийняв Черненка — підписав протокол працював із Галею Дорошиною. Відпочинок — вилетів до Завидова — 5 кабанів...»

Але повернемося до подій 1964 року. 15 жовтня Шелест прилетів із Москви до Києва і прямо з аеропорту Жуляни поїхав на збори партійного активу, який засідав у сесійній залі Верховної Ради УРСР. Ще з Москви Петро Юхимович попросив одного зі своїх помічників Миколу Кучера підготувати деякі викладки, а в основу виступу поклав власні записи того, що він бачив і чув під час засідання Президії ЦК КПРС. Це був по суті перший публічний антихрущовський виступ Шелеста. Він стверджував, що той

«за останніх 3—4 роки абсолютно став невпізнанною людиною у стосунках із кадрами й у напрямі їхньої діяльності... Тов. Хрущов зосередив повноту всієї влади у своїх руках. Він і перший секретар Центрального Комітету партії, він і Голова Ради Міністрів, він і голова Комітету оборони, він і голова Бюро ЦК РРФСР. І треба прямо сказати, товариші, що немає такої людини, яка б все знала і за все бралася. Немає такої людини, не може бути, універсалізм тут, у керівництві народним господарством, недопустимий, треба, очевидно, було спиратися на кадри, прислухатися до кадрів, вислуховувати їх, ухвалювати колективні рішення...»

Далі Шелест підкреслював, що Хрущов був недостатньо підготовлений з багатьох питань, критикував нескінченні реорганізації, констатував провал закликів наздогнати і перегнати Америку, критикував зовнішню політику Хрущова, його поїздки за кордон. Окрема частина виступу була присвячена тому, як Хрущов атакував самого Шелеста, звинувачуючи його в некомпетентності у сфері сільського господарства. Ще цікавіше те, що Шелест згадував про брутальне хрущовське ставлення до академіка Андрія Сахарова за те, що останній зважився сказати правду про академіка Трохима Лисенка. Шелест захищав Сахарова, а поведінку Хрущова назвав «вивявом у гіршому вигляді культу особи».

Із приходом до влади Леоніда Брежнєва справи Володимира Щербицького почали поліпшуватися: у жовтні 1965 року його знову призначили Головою Ради Міністрів УРСР, оскільки його попередника Івана Казанця перевели на роботу до Москви. І тут доречно нагадати, що повернення Щербицького на тодішній прем'єрський пост відбулося всупереч думці Шелеста. Він після обговорення на Президії ЦК Компартії України наполягав на кандидатурі Олександра Ляшка, що працював секретарем ЦК.

Брежнєв вислухав Шелеста, а потім заявив, що Ляшко маловідомий. Відкинув він і другу кандидатуру — Никифора Кальченка,

що вже був Головою Радміну України. Зрозуміло, у Брежнєва вже був свій ставленик. Ось що згадував про це Шелест: «Я проти кандидатури Щербицького, при цьому посилаюся і на думку Президії ЦК КПУ». Категорично виступає проти кандидатури Щербицького Підгорний, обґрунтовуючи й аргументуючи свої заперечення. Питання узгодження набирає досить тривкий характер. Шелест робить досить прозорий натяк, що, мовляв, треба погоджуватися...»

12 жовтня 1965 року. Це одна з дат, яка, можливо, допоможе нам глибше зрозуміти якості Шелеста як людини і політика. Цього дня його прийняв Брежнєв, і мова йшла про Володимира Щербицького. Шелест уже зайняв позицію, і вона негативна. Брежнєв «тисне». Те саме ще до розмови робили і деякі секретарі ЦК КПРС, намагаючись «уламати» непокірного Петра Юхимовича. Сильний, вольовий, по-директорському упертий Шелест наводить останній аргумент: він, мовляв, є представником не тільки своєї думки, це думка членів Президії ЦК Компартії України. Відповідь Брежнєва: ти дай згоду, а з ними ми разом зможемо домовитися...

Оце вже точно — політична історія України могла скластися по-іншому, якби Щербицького не допустили до влади. Але Шелест «ламається» — мабуть, спрацьовує інстинкт політичного самозбереження. Виправдовуючись, він потім запише:

«...Знехота, я дав згоду, але ця згода була вимушеною — під натиском і притиском... У розмові зі мною Підгорний сказав: «Петре, тебе вмовили, як слона, матимеш неприємності, сам нарікай на себе...» На душі був огидний осадок із якимсь поганим передчуттям. Згодом я оцінив слова М. В. Підгорного, але було запізно. А головна моя помилка в тому, що я сподівався і покладався на партійну, просто людську добродішність Брежнєва і Щербицького, а її в них не виявилось, так, очевидно, її ніколи у них і не було».

Схоже, Шелест ніколи не читав Ніколо Макіавеллі. Втім, не читали його і ті, хто звинувачує Петра Юхимовича за його участь у змові проти Хрущова і різку зміну політичного вектора в жовтні 1964 року. Про яку «доброчесність» можна говорити, прийшовши у велику політику? Про уміння лавірувати або йти «проти течії», якщо є підстави, — так. Про уміння шукати і змінювати союзників (оскільки в політиці інакше не можна) — так. Про майстерність у боротьбі за статуси і ресурси — так. Але про доброчесність і мораль...

Як вже наголошувалося, Брежнев поступово прибрав із політичної авансцени практично всіх, хто зіграв значну роль у поваленні Хрущова і забезпеченні його приходу до влади. Немає сумнівів, що рано чи пізно він «дістав» би і Шелеста. Але так склалося, що Петро Юхимович, керуючись якраз етичними, а не прагматичними мотивами, достатньо рано підставив себе під удар. У грудні 1966 року він був у службовій поїздці в Тернопільській області. Пізно вночі до нього на прийом напросився начальник обласного управління КДБ Іван Ступак. Поговорили про складність ситуації в області, а потім Ступак розповів, що нещодавно з метою перевірки роботи обласного управління з Москви приїздила велика група працівників союзного КДБ. Самі москвичі затіяли розмову про Брежнева, характеризуючи його вкрай негативно. Говорили, що новий лідер — інтриган, здібностями не відзначається, що до влади прийшов за допомогою не дурних, але довірливих людей, господарства країни не знає, ніколи на самостійній господарській роботі не був, що він бабій, п'яниця і розпусник. А далі Ступак передав такі слова москвичів: «Понад усе прикро і сумно за те, що він за допомогою інтриг, підлабузників і облесників, прийомів демагогії може довго протриматися при владі, а це, окрім величезної шкоди для народу, нашої партії, нічого не дасть».

Як тепер добре відомо, московські чекісти поставили дуже точний діагноз керівникові країни, а оцінка перспективи виявилася пророчною. До речі, у вересні 1971 року саме Шелест (не з чистієї подачі) зробить такий запис про полювання в Завидові під Москвою: «На полюванні були Брежнєв, Підгорний, Гречко, Машеров, приїздили Полянський і Демичев. Багато говорили про все, менше всього про справи. Багато пили... Після першого дня полювання, увечері, коли за столом чимало випили, Брежнєв запросив до столу якусь дівичку — увесь час лизався з нею і буквально розпустив слину, а потім зник із нею на всю ніч. Другого дня полювання Брежнєв узяв до себе в човен свою нічну супутницю. Подібні «експерименти» він повторював щоразу, на будь-якому полюванні».

Але для Шелеста постала проблема: що робити, чи повідомляти про розмову із Ступаком до Москви? Спершу він попросив того викласти все письмово. Ступак завагався, але до ранку листа приніс. Шелест зателефонував до Москви Миколі Підгорному і сказав, що хоче доповісти особисто Брежнєву. Підгорний відповів: «Дивися сам, як вчинити, але май на увазі — тебе можуть неправильно зрозуміти». А як вчинити, якщо маєш справу з чекістом? А раптом він першим повідомить своєму керівництву про те, що говорили про Брежнєва, і про те, що перший секретар ЦК був проінформований?

8 грудня 1966 року Брежнєв вислав за Шелестом літак до Києва. Стало зрозуміло, що Підгорний уже повідомив шефа про неприємні відгуки... Загалом, розповів Шелест Брежнєву про те, як трактують нового партійного лідера в Москві. Розповів, маючи намір зробити «як краще», але вийшло «як завжди». Слухаючи, Брежнєв дуже переживав, змінився на обличчі, навіть розгубився, запитав тільки, чи знає ще хтось про листа. Знав тільки Підгорний. «Я, — напише потім Шелест, — неодноразово ставив під сумнів свій вчинок, що повідомив і передав листа Брежнєву.

Незабаром мій чесний, добрий «жест» почав якоюсь мірою позначатися. Поволі почалося відчуження й охолодження стосунків, і вони все більше нарастали».

Проте треба чесно визнати: у стратегічному плані Петро Шелест за весь час перебування на посаді першого секретаря не виступив проти жодної з брежневських «ініціатив», у тому числі й агресії в Чехословаччині 1968 року. Взагалі в питаннях зовнішньої політики Шелест сповідував, як сказав один із дослідників, «орієнтацію на жорстку лінію».

Віталій Петрович Шелест згадував про батька: «Захід у плані політичному — імперіалізм і так далі — він, звичайно, не приймав». Чехословаччина не була для Шелеста Заходом у повному розумінні слова, але він добре пам'ятав приклад Угорщини 1956 року. Там теж спочатку намагалися шукати компроміс, домовлятися, а потім комуністів просто почали вішати на стовпах. Тому Шелест був за те, щоб у Чехословацькій компартії, що переживала в 1968 році кризу і розкол, керували не такі ненадійні, з його точки зору, люди, як Олександр Дубчек.

Шелест брав участь у декількох нарадах керівників соціалістичних країн, присвячених чехословацькій кризі. Більш того, Брежнев доручив Шелесту спеціальну місію з формування нового уряду Чехословаччини. У липні 1968 року він, за наполяганням Брежнева, вилетів до Угорщини, де в Будапешті зустрівся з Яношем Кадаром, що очолював Угорську Соціалістичну Робітничу Партію. Потім вирушив на озеро Балатон для зустрічі з Василем Біляком, на якого Москва зробила політичну ставку. Вони проговорили з 23-ї години до 5-ї ранку, і їхня бесіда була ретельно записана. Шелест пропонував Біляку написати листа керівництву СРСР від імені групи прорадянських діячів Компартії Чехословаччини з проханням про допомогу.

21 липня 1968 року в Москві Шелест доповів про всі переговори Брежневу. Вони випили по чарці коньяку, і Брежнев сказав:

«Ти, Петре, справжній друг і товариш». А на Політбюро ЦК КПРС, де Шелест також докладав про свою місію, йому і Юрію Андропову, який очолював після Володимира Семичасного КДБ СРСР, доручили організувати зустріч із чехословацькими керівниками. Шелест і Андропов запропонували це зробити на прикордонній залізничній станції Чіерна-над-Тисою.

Перед зустріччю, як згадував Олександр Ляшко, у нього відбулася тривожна розмова з Шелестом про події в Чехословаччині. Ляшко тоді запитав Петра Юхимовича, яка його особиста думка з приводу можливих дій Радянського Союзу щодо чехословацьких опозиціонерів. «Мій співбесідник різко повернув голову до мене і, дивлячись прямо в очі, випалив:

— Треба порішити, і все.

— Як порішити?.. — перепитав я, дивуючись.

— А ось так! Чого не розумієте?»

29 липня 1968 року така зустріч за участю Леоніда Брежнєва й Олександра Дубчека відбулася. «Виступ Дубчека, — згадував Петро Юхимович, — був дуже гострим, мав наступальний характер і справив на всіх нас, членів радянської делегації, гнітюче враження, викликавши особливу тривогу... Уся справа йшла до розриву Чехословаччини з соцкраїнами. Задуматися було над чим... Брежнєв після виступу Дубчека буквально змінився на обличчі — розгубився, посинів, а наступного дня занедужав і заслаб».

Брежнєв, таким чином, не був на другій частині наради 30 липня, залишивши замість себе Михайла Суслова. На цьому засіданні виступав і Шелест. Він різко критикував політику Олександра Дубчека. «Мій виступ, — згадував Петро Юхимович, — справив сильне враження, викликав навіть якусь розгубленість серед Чехословаччини і виявився для них несподіваним. Дубчек відразу ж після мого виступу узяв слово і заявив, що моя мова має тон звинувачення КПЧ». Після цього Суслов навіть пропонував вибачитися перед чехами, але Шелест категорично відмовився.

31 липня на нараді виступив Леонід Брежнев, який сказав, що Радянський Союз піде на надзвичайні заходи для захисту соціалістичних завоювань у Чехословаччині. На початку серпня 1968 року в Братиславі на нараді шести соціалістичних країн саме Шелесту в обстановці секретності (для цього довелося зустрітися в громадському туалеті) Василь Біляк передав листа від «здорових сил» Чехословаччини, що просили радянське керівництво у разі потреби втрутитися, перегородити шлях контрреволюції. І ось 18 серпня в Москві проходить чергова нарада керівників соціалістичних країн, вирішується питання про введення військ до Чехословаччини.

У ніч проти 21 серпня 1968 року Петро Шелест залишився на роботі, в будівлі ЦК Компартії України. Він чекав, коли війська п'яти країн-учасниць Варшавського договору почнуть вторгнення до Чехословаччини. І вторгнення почалося з настанням 21 серпня. Події в Чехословаччині стали основою того, що назвуть «доктриною Брежнева». Радянський Союз показував своє право примушувати Східну Європу «любити» комуністичний лад і підкорятися йому, а також своє право виступати арбітром, якщо цей лад опиниться під загрозою.

У самій Чехословаччині незабаром усі значні реформатори були прибрані зі своїх посад. Знову запанували цензура і репресивний контроль. Експерименти з економічною децентралізацією були припинені. «Празька весна» зійшла у небуття. І у всьому цьому був внесок і Петра Шелеста.

Посприяв він і тому, що на могилі Йосифа Сталіна біля Кремлівської стіни з'явився бюст, а до 90-ліття «червоного імператора» в газеті «Правда» була опублікована ювілейна стаття, що явно сигналізувала про початок ресталінізації в Радянському Союзі. Усе почалося 17 грудня 1969 року, коли під час перерви сесії Верховної Ради СРСР серед членів Політбюро несподівано виникла розмова про прийдешній сталінський ювілей. Дискусія про те, чи публі-

кувати статтю, переросла в принципову суперечку. Тому її оформили документально у вигляді «робочого запису» Політбюро.

Михайло Суслов наполягав на публікації: «Я вважаю, що таку статтю чекають у країні взагалі, не кажучи про те, що в Грузії особливо чекають... Я думаю, що нас правильно зрозуміють усі, зокрема інтелігенція... Неправильно можуть зрозуміти Солженіцин і йому подібні, а здорова частина інтелігенції (а її більшість) зрозуміє правильно».

Проти публікації виступали Микола Підгорний, Арнольд Пельше, Борис Пономарьов. У полеміку вступив і Петро Шелест. Він наполягав на публікації — «невеликій, правильній, з позитивним і негативним». Підгорний заперечував, адже тоді треба писати про жертви репресій, про те, скільки їх було. На це Шелест відповів: «Не в тім річ, щоб називати цифри, але треба сказати, що в нього були помилки в тому дусі, як сказано у постановах ЦК. А війна? Будівництво соціалізму під керівництвом Сталіна? Це всьому світу відомо. Я думаю, що треба дати статтю. Інша справа, що, можливо, над цим текстом треба ще попрацювати». Обговорення продовжилося, і більшість членів Політбюро виступила за публікацію.

Крім того, якщо вірити запису самого Шелеста, він ще в листопаді 1969 року в бесіді з Брежнєвим висловив ідею про те, що слід було б встановити бюст на сталінській могилі, про що вже згадувалося. Статтю в «Правді» опублікували, а в 1970 році встановили бюст роботи Миколи Томського.

У країні згорталася економічна реформа, названа «реформою Косигіна», відроджувалися по суті сталінські ідеологічні принципи і відповідна цензура. І все це було приправлено розмовами про стабільність у керівництві.

Нарешті не можна не відзначити, що Петра Шелеста, як і його московське керівництво, серйозно лякав нонконформізм, турбувало пожвавлення національного руху в Україні, який часто

сприймався і трактувався в першу чергу як «націоналістичний». Тут можна пригадати ідеологічну кампанію проти популярного в Україні журналу «Жовтень», що виходив у Львові під редакцією письменника Ростислава Братуня. І журнал, і його головний редактор піддалися в травні 1965 року паплюжній, несправедливій критиці.

Нова антиукраїнська кампанія розвернулася в УРСР після ухвали Президії ЦК Компартії України від 11 травня 1966 року. Ухвала була прийнята на основі інформації Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР і Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР про «пожвавлення націоналістичних елементів». Сплановані заходи безумовно нагадували сумної пам'яті «чистку» для боротьби з інакомисленням. Вузи, науково-дослідні установи, творчі спілки — ніщо не залишилося поза увагою партійно-чекістського тандему, що рішуче взяв курс на викорінювання «націоналізму». У другій половині 1960-х років значно підсилив свій тиск ключовий орган ідеологічної цензури — Головліт УРСР. Якщо в 1968 році було прийнято дві «ідеологічні» ухвали ЦК Компартії України, то в 1969—1971 роках — десять.

Але були не тільки слова. Саме в період перебування Петра Шелеста на чолі партійної організації України прокотилися дві великі репресивні хвилі. У 1965-му і в 1972 році відбулися арешти інакодумців і правозахисників, тих, кого прийнято називати «дисидентами». У серпні-вересні 1965-го заарештували 24 людини, у січні-квітні 1972 року — 73 людини. У період між цими двома, як їх нарекли, «генеральними косовицями» було ізольовано ще 148 громадян, які були налаштовані антирадянськи і критикували систему. За ґратами, зокрема, опинилися Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Михайло і Богдан Горині, Василь Стус.

У 1969 році мистецтвознавець і диригент Леопольд Яценко в Києві заснував етнографічний хор «Гомін». Він об'єднав любителів народної пісні, людей різних професій. Більше 160 учасників

цього колективу прагнули відродити народні звичаї і свята. Ці люди виступали не в концертних залах (куди б їх, втім, і не покликали), а на природі, там, де веснянки, колядки, щедрівки, купальські розваги виглядали органічно. Видавалось все це неформально, а звернення до народних українських традицій незабаром трактували як «націоналізм». Влада прагнула дискредитувати хор і припинити його існування. Наприкінці грудня 1970 року відбулася спеціальна нарада секретарів райкомів, керівників і секретарів партійних організацій підприємств, навчальних закладів та установ, у яких працювали або вчилися учасники хору. По суті на нараді були розроблені заходи щодо ліквідації хору. Саме тоді за вказівкою ЦК Компартії України партбюро Спілки композиторів України доручило президії Спілки створити комісію за «оцінкою» діяльності Леопольда Яценка. У лютому 1971 року за матеріалами комісії йому була винесена сувора догана, а у вересні його виключили зі Спілки композиторів (відновлять лише 1989 року). Хор був ліквідований.

У своїх записках і спогадах Петро Шелест жодним словом не згадує про трагічну загибель художниці Алли Горської, яка була однією з найпомітніших фігур в українському дисидентському русі. Одним із досягнень українського мистецтва 1960-х років став вітраж, у створенні якого Алла Горська брала участь разом з Опанасом Заливахом, Людмилою Семикіною, Галиною Севрук і Галиною Зубченко. Він був присвячений 150-річчю Тараса Шевченка і називався «Возвеличу отих рабів німих». Вітраж, що знаходився в Київському університеті, був зруйнований 18 березня 1964 року за розпорядженням Київського міського комітету партії і ректора Київського університету.

Тоді ж Аллу Горську виключили зі Спілки художників. А через деякий час її «виключили» з життя: 28 листопада 1970 року вона була вбита в місті Василькові неподалік від Києва. Слідство вели працівники прокуратури Київської області. Вони стверджували,

що Горську вбив її свекор, оскільки ставився до неї неприязно, після чого покінчив життя самогубством (його знайшли з відрізаною головою на залізничних коліях біля Фастова). Похорони Алли Горської на Берковецькому кладовищі в Києві 7 грудня 1970 року перетворилися на своєрідну акцію протесту проти режиму. Тоді виступили Олександр Сергієнко, Іван Гель, Євген Сверстюк, Василь Стус. Загибель Горської викликала великий резонанс і буквально відразу почали розповсюджуватися чутки, що це було політичне вбивство, що до нього причетна комуністична спецслужба, що метою було залякати всіх, хто наслідують критикувати владу.

Своєрідними координаторами процесів викорінювання інакомислення були саме партійні органи, що діяли в тісному контакті із створеним за ухвалою ЦК КПРС від 17 червня 1967 року П'ятим управлінням КДБ при Раді Міністрів СРСР, і відповідні п'ять управління-відділи в тодішніх територіальних органах державної безпеки. Чекісти активно займалися «профілактикою» громадян. Цей термін насправді означав шантаж і залякування людей можливими наслідками у випадку, якщо вони не виявлятимуть лояльність до влади. У число «наслідків» включалася і можлива кримінальна відповідальність. Усе це робилося з відома і санкції партійних комітетів, що боялися як вогню тих чи інших виявів «українського націоналізму».

Начебто все говорило про те, що Петро Шелест — переконаний комуніст, людина системи. Але саме система почала жорстко і послідовно критикувати його, звинувативши врешті-решт у політичних та ідеологічних помилках. Що ж саме Шелесту ставили в провину і чому?

Розділ 3
«СКЛАД ЗЛОЧИНУ»

Серед істориків і політологів утвердилась точка зору, що Петро Шелест сприяв деяким господарським реформам з метою більшої автономізації України або «контрольованого українського автономізму», підтримував обмежену «українізацію». Насправді шелестівська політична лінія базувалася на своєрідній подвійній лояльності — загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами: централізаторським та антицентралізаторським. Шелест уперто надсилав до центральних московських інстанцій листи, в яких вимагав простих речей: підтримки конституційних прав України як суверенної республіки в рамках СРСР.

Наприклад, 29 березня 1967 року Шелест робить запис про те, що після засідання Політбюро ЦК КПРС у Москві він із Леонідом Брежнєвим обговорював питання промисловості, будівництва, транспорту, соціальні проблеми: «Я йому висловив свої міркування, що для підняття на належний рівень усіх тих питань треба більше дати ініціативи на місця, союзним республікам, зняти багато які «центропробки». Він на ці пропозиції реагував із кислотою міною, наполягав на тому, що не можна втрачати владу центру, — так ми ні до чого і не дійшли, залишилися в напружених стосунках».

Збереглося багато різного роду записок Шелеста до московських центральних організацій, у першу чергу, до ЦК КПРС, в яких він прямо і чітко виражав свою позицію перш за все з господарських питань, критикував центральні управлінські (господарські) структури.

Колишні працівники апарату ЦК Компартії України згадували, що Шелесту дуже не подобався вираз «республіканська партійна організація». На його думку, це ніби підкреслювало, що Компартія України по суті є місцевою філією КПРС. Так, власне, і було, оскільки з літа 1918 року (тобто з моменту заснування) КПУ існувала на правах обласної організації союзної структури. Навіть при прийомі в партію в заяві писали про прохання прийняти до лав КПРС, а не до лав Компартії України. Проте Шелест віддавав перевагу офіційній назві, що звучала, із його точки зору, більш незалежно — Комуністична партія України.

Почавши працювати під керівництвом Леоніда Брежнєва, Шелест досить швидко став прозрівати і розуміти, кого він разом з іншими антихрущовськими змовниками привів до влади. Інтриги, демагогія, мстивість, акторство, любов до слави і нагород і водночас боязкість — усі ці та інші негативні брежнєвські риси почали викликати у Шелеста тривогу. Він переговорив із Миколою Підгорним, який попередив: «Не будь дуже відвертим із Брежнєвим». Як згадував сам Петро Юхимович, після цієї розмови він ніби дійсно «закрився», але потім характер його знову виявився і він висловлював власну думку замість того, щоб Брежнєву підтакувати.

Член ЦК КП України Яків Погребняк згадував, що одного разу став свідком телефонної розмови Шелеста і Брежнєва. Це трапилося 1971 року, і генсек наполягав на необхідності здачі якоїсь кількості додаткового хліба. Діалог вівся на підвищених тонах, Шелест відбивався, стверджуючи, що Україна не може здати такої кількості хліба — залишиться украї мало кормів для тваринництва, знизяться заготівля м'яса і молока. Наприкінці

розмови він вигукнув: «Що б ви мені не говорили, Леоніде Іллічу, але цього робити я не буду». На тому кінці дроту одразу ж поклали трубку. Шелест якийсь час сидів мовчки, а потім сказав: «Цього все одно не можна робити, хай вони думають про мене, що хочуть».

Перший грім пролунав ще у вересні 1965 року. Перед цим, у серпні, Шелест надіслав до ЦК КПРС записку у питаннях зовнішньої торгівлі. Записка була невеликою за обсягом. Суть її зводилася до того, що під час перебування делегації Української РСР на різних міжнародних конференціях і сесіях ООН представники ряду капіталістичних країн, що розвиваються, неодноразово порушували питання про можливість організації безпосередньої торгівлі з Радянською Україною. Чому? Тому, що в них не вирішені формальні питання про торгівлю з СРСР, і доводиться торгувати через нейтральні країни, що пов'язане з великими труднощами, тоді як торгівля через Українську РСР, як члена ООН, усувала б ці труднощі.

Шелест підкреслював, що в загальному плані зовнішньої торгівлі Радянського Союзу питання про організацію безпосередніх зовнішньоекономічних зв'язків України із зарубіжними країнами заслуговує на увагу: «За останні роки невимірно зріс міжнародний авторитет Радянської України як суверенної держави, що є членом-засновником ООН і учасником численних міжнародних організацій. Радянська Україна посідає видне місце в світовому промисловому виробництві та є одним із найбільших постачальників товарів, що експортуються Радянським Союзом, проте можливості республіки для розвитку зовнішньої торгівлі країни використовуються не повністю».

У зв'язку з цим Шелест пропонував розглянути питання про удосконалення організаційних форм зовнішньої торгівлі з тим, щоб упорядкувати, зробити чіткішим і організованим «вихід наших товарів на зовнішній ринок, використовуючи будь-які

сприятливі умови для економічно вигідної нам торгівлі. Цьому могло б сприяти залучення до більш активної участі в організації зовнішньої торгівлі урядів союзних республік».

У принципі — записка як записка. Але, приїхавши 2 вересня 1965 року до Москви на засідання Президії ЦК КПРС, Петро Юхимович раптом відчув, що називається, могильний холод від своїх колег, відчув, що назриває щось неприємне. І дійсно, після засідання Леонід Брежнев раптом запропонував ще затриматися і заслухати питання про записку Шелеста з питань зовнішньої торгівлі. І тут почалося. Олександр Шелепін, Михайло Суслов, Петро Демічев, Олексій Косигін обрушилися на Шелеста, звинуватили його в незрілості, необачності, в тому, що його записку можуть використати класові вороги, що вона спотворює ленінські принципи зовнішньої торгівлі. Поступово питання почало зміщуватися у бік «неблагополуччя» всієї ситуації в Україні, до того, що там є прояви місництва, що не ведеться належна боротьба з проявами буржуазного націоналізму, що погано поставлена ідеологічна робота і пропаганда дружби народів.

Петро Юхимович почав розуміти, що справи погані. Коли московські вожді дійшли до того, що в Україні дуже шанують Тараса Шевченка, дуже багато говорять українською, багато радіотрансляцій українською мовою і навіть вивіски магазинів і назви вулиць написані українською, — ось тоді він не витримав. Шелест виступив дуже різко, відкидаючи звинувачення, дав відповідь Шелепіну, що пропонував зробити оргвисновки, зібравши пленум ЦК Компартії України. Дуже різко виступав Микола Підгорний, якому приписали якогось особливого куратора над Україною, оскільки він був звідти вихідцем і досить тісно контактував із Петром Юхимовичем. Брежнев, звичайно, пом'якшив напругу, хоча за два місяці все-таки було формально ухвалено рішення, що засуджувало записку Шелеста як політично неправильну. Тобто в Москві почав накопичуватися, концентруватися

антишелестівський негатив. Препогано було те, що до цього був причетний брежнєвський «сірий кардинал» — Михайло Суслов, консервативний і злопам'ятний, «людина у футлярі», як його називали.

Незабаром трапився ще один характерний епізод, про який згадував Шелест: «Ми довгий час зверталися в Держплан, щоб нам виділили 10—15 тисяч тонн металу для ремонту устаткування цехів металургійних заводів. Не виділяють — пишуть держпланові чиновники, що немає. Тоді ми з І. П. Казанцем, Головою Ради Міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання — нехай усе те, що вони виробляють понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддаємо їм ті надлишки для ремонту цехів. Так і зробили. І це Шелепін назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна державна ініціатива, адже металурги всі робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тієї сталі не взяли для будівництва дач, лімузинів і таке інше. Україна дає понад 52 відсотки всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули, секції батарей, що перегоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно, а якщо аварія, а якщо зупиниться виробництво? З кого питають — з держпланового столоначальника або з нас?»

Зрозуміло, що на тлі брежнєвського централізму, що поступово нарастив, уніфікаторської лінії таку активність Шелеста досить легко можна було визнати «небезпечною». Але в своїх виступах, а також у численних записках до керівних органів він відстоював не «націоналізм», а права України.

До речі, після згаданої шелестівської ініціативи Івана Казанця забрали «на підвищення» до Москви, на посаду союзного міністра чорної металургії, тобто позбавили посади Голови Ради Міністрів УРСР. Усе це стало наслідком спеціальної записки Олександра Ше-

лепіна, що звинувачував українське керівництво в місництві. Пройде час, і Шелест напише: «Шелепін у цьому епізоді був Брежнєвим використаний як знаряддя, бо згодом він сам потрапив в опалу і був без жодного приводу звільнений від роботи й обов'язків члена Політбюро ЦК, але це вже інший захід з «розстановки» кадрів — прибрати всіх товаришів, хто активно допомагав Брежнєву прийти до влади і хто викликав хоч якусь для нього небезпеку...»

Взагалі слід зауважити, що Петро Юхимович зайняв посаду «першого комуніста» України у дуже непростий час. Саме тоді хрущовська політична «відлига» збудила до активності «шістдесятників», українських інтелектуалів, переважно літераторів, які почали з критики сталінського режиму (а потім запротестували проти спроб ресталінізації), протистояли русифікаторським тенденціям у національно-культурній сфері. Цю лінію, зокрема, представляли письменники Ліна Костенко, Василь Симоненко, Василь Стус, Іван Драч, Микола Вінграновський, Євген Гуцало; літературні критики Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк; публіцисти Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий; художники Опанас Заливаха, Алла Горська і багато інших.

1960 року в Києві виник клуб творчої молоді «Современник» (формально під егідою міського комітету комсомолу), учасники якого прагнули легально обговорювати наболілі проблеми. Очолив цей клуб молодий тоді режисер Лесь Танюк. При клубі були організовані секції кіно, театральна, письменницька, художня. На літературних вечорах, що проводилися, збирали повні зали, читали вірші Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського. Поки діяльність клубу носила переважно культурницький характер, влада його терпіла. Ситуацію змінили поети і критики Іван Світличний, Євген Сверстюк, художники Алла Горська, Людмила Семикіна, Віктор Зарецький, Опанас Заливаха та інші діячі мистецтва. Завдяки ним діяльність клубу отримала новий зміст — суспільний. Крім того, у роботі клубу брали

участь негуманітарії: математик Ніна Вірченко, медики Ярослав Гевріч, Любомир Пиріг, фізик Олексій Ситенко та інші. На літературно-художніх вечорах з небуття почали ніби повертатися імена Леся Курбаса, Миколи Куліша, інших діячів українського національного відродження 1920—1930-х років. Були проведені вечори пам'яті Володимира Маяковського (тоді прочитали його вірш «Борг Україні»), Івана Франка. Подібні клуби почали виникати і в інших регіонах України. Восени 1962 року при київському клубі створили комісію для перевірки чуток про масові поховання жертв комуністичних репресій у передмісті Києва — біля селища Биковня (факт поховань офіційно буде визнаний лише під час горбачовської «перебудови»). Цього ж року влада почала обмежувати діяльність клубу, а 1965-го він був зовсім ліквідований.

З початку 1960-х років щорічно в день, коли тіло Тараса Шевченка було перевезене до України, біля пам'ятника поетові поряд із «червоним корпусом» Київського університету, в самому центрі Києва, проходили несанкціоновані збори. У лютому 1963 року на вже згаданій конференції з питань культури української мови в Київському державному університеті її учасники звертали увагу на недоліки мовної політики, проте владні структури не захотіли прислухатися до того, про що йшлося.

Ці та інші чинники стимулювали розповсюдження невідцензурної літератури, так званого «самвидаву», а також проведення акцій протесту. У відповідь на це в серпні-вересні 1965 року відбулися перші масові арешти українських дисидентів. І ось ці арешти породили для Петра Юхимовича нову низку неприємностей. Саме тоді молодий літературний критик-нонконформіст Іван Дзюба надіслав на ім'я Шелеста і Щербицького свій памфлет під назвою «Інтернаціоналізм або русифікація?». Ще один екземпляр був надісланий на адресу Олександра Твардовського, головного редактора журналу «Новий світ» (це видання в той час залишалося оплотом радянської ліберальної інтелігенції).

Мине час, і в січні 1972 року Дзюба пояснить співробітникам КДБ УРСР, що його памфлет був покликаний довести, що арешти не можуть бути методом вирішення наболілих проблем з питань української культури, мовної ситуації. Дзюба писав, що «відчувалася загальна потреба якогось «роз'яснення», якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити відверто, принципово і на всю широту питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені».

Готуючи свій текст, Іван Дзюба зробив своїми союзниками кого-небудь, а тих, кого в СРСР обожнювали, кому поклонялися, — «класиків марксизму-ленінізму». Він вільно оперував їхніми висловами, посилався на їхні праці, а також достатньо професійно використовував інші джерела: стенограми партійних з'їздів періоду комуністичної політики «коренізації»/«українізації» (до речі, у той час ці поняття були відсутні в суспільному лексиконі, їх просто «викреслили» з історико-політичного дискурсу), ухвали партії та уряду, публікації тодішніх керівників, статистику, публіцистику, літературні твори.

Проте, скільки б Іван Дзюба не присягався у своєму памфлеті в пошані до спотворених або проігнорованих «першоджерел», розумний читач одразу ж задавався простеньким питанням: що ж це за «першоджерела» такі, якщо ними можна маніпулювати? Йосиф Сталін, Микита Хрущов, Леонід Брежнев завжди розписувалися в незмінній пошані до Леніна, але цитували його і використовували те, що називали «ленінізмом», так, як їм було потрібно. Таким чином, задум Дзюби не був таким простим. Тим паче, що у фіналі памфлету він робив висновок про те, що «процес денаціоналізації і русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення». Усе це виглядало дуже переконливо, і на це треба було реагувати.

У січні 1966 року Шелест зібрав ЦК Компартії України у зв'язку з появою памфлету Івана Дзюби і листа на його захист. Було вирішено, як згадував сам Петро Юхимович, підготувати ґрунтовний «викривальний» документ. Разом із тим він зазначав, що в цьому відмовився брати участь письменник Олесь Гончар. Як говорив саме Шелест: «Такий вчинок нас усіх засмутив... Були понад міру «гарячі» голови, які вимагали мало не виключення Гончара з партії...» Особливо з цього питання лютували Грушецький і Ватченко, та й у ЦК КПРС знайшлися такі «діячі», які ждали «політичної крові».

Так, Шелест давав санкцію на критику Олесья Гончара, яка часто переходила на рівень політичного цькування. Проте Петро Юхимович не віддав письменника на розправу. Приблизно так само тоді, в середині 1960-х років, він вчинив і з Іваном Дзюбою.

Звичайно, памфлет Дзюби прочитав не тільки Петро Шелест. Його скорочений варіант розіслали до обласних партійних комітетів — для ознайомлення. «Інтернаціоналізм...» вивчили у вищих керівних інстанціях Москви. Рукопис читала російськомовна інтелігенція та учасники правозахисного руху в Радянському Союзі. Нарешті, в Україні він пішов «у народ» — його передруковували, поширювали, передавали одне одному, він був популярним, зокрема серед студентів. 1968 року памфлет опублікували за кордоном у перекладі декількома мовами, а на ті часи це було злочином, оскільки ідеї Івана Дзюби у своїх цілях використовував «класовий ворог».

З відома Шелеста на це відреагували. 1969 року Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном у Києві надрукувало невелику книжку якогось Богдана Стенчука «Що і як обґрунтовує І. Дзюба» (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм або русифікація?»). До тексту додали перелік «основних книг і статей», опублікованих союзними, республіканськими й обласними видавництвами у 1964—1967 роках, а також авторефератів

докторських і кандидатських дисертацій (що були захищені у вказаний період) у національному питанні. Перелік, мабуть, повинен був «прояснити» Дзюбі, підкреслити, яка велика увага в СРСР і УРСР приділяється тому, що Стенчук називав «національною політикою КПРС і практикою національного будівництва в СРСР». Книжка Дзюби оголошувалася наклепом на все це, а сам він поставав людиною, що намагалася «пожвавити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму» і переспівувала «антирадянські виступи сучасних антикомуністів, знаходячи при цьому нові методи й аргументи».

Насправді ніякого Богдана Стенчука не існувало, а підписане його ім'ям видання підготували в апараті ЦК Компартії України. Проте твердження Стенчука виглядали жалюгідно і непереконливо. Негайно вони були піддані нищівній критиці незаангажованих коментаторів.

Доцільно пригадати ще один текст. Мова йдеться про статтю історика й археолога Михайла Брайчевського «Приєднання або возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», що з'явилася в 1966 році і призначалася для публікації в «Українському історичному журналі». У ній була професійна і безжальна критика канонічної точки зору на зміст і наслідки російсько-українського договору 1654 року. Пікантність полягала в тому, що Брайчевський зважився критикувати дуже важливий офіційний документ — «Тези до 300-ліття возз'єднання України з Росією 1654—1954 рр. Схвалені ЦК КПРС». Ці тези були свого роду «сакральним» текстом, оскільки над ним працювали фахівці вищого рангу, а редагували їх у центральних пропагандистських структурах Москви. Отже, їх можна було лише вивчати і неухильно їм наслідувати. Брайчевський же порушив цей ідеологічний канон. Його текст поширювали в «самвидаві», проте все закінчилося лише звільненням ученого з Інституту історії АН УРСР, де він працював. Тобто треба відзначити, що при Шелесті нія-

ких фатальних наслідків для автора статті не було, а сам він із 1970 року працював в Інституті археології АН УРСР (масштабну ідеологічну «проробку» Брайчевського почали в 1972 році, коли його статтю, до речі, без відома автора, надрукували в Канаді).

І в цьому випадку Шелест не дав розгулятися пристрастям. Це стосується не тільки Дзюби. Можливо, тому навіть ті, хто опинився в ув'язненні, якимось інакше, не так, як Щербицького, згадують Шелеста. Віталій, син Петра Юхимовича, розповідав: «У мене... була цікава розмова з В'ячеславом Чорноволом. Він якимось мені говорив: «Ви дивуєтесь, пане Віталію, що я до вашого батька добре ставлюся? Був такий випадок. Я вже сидів чотири роки, десь у січні 1970 року до мене підходить слідчий і каже: «Ну, В'ячеславе, готуйся, скоро — на волю. Про тебе вже Петро знає». Але його ж зняли!»

Поza сумнівом, поставлений пожвавленням українського культурно-національного руху початку і середини 1960-х років у складні умови, Шелест вимушений був лавірувати. Особливо це стосувалося сфери мистецтва, в якій, за словами його молодшого сина, Петро Юхимович був «достатньо ліберальний». Усе це, за тодішніми московськими критеріями, можна було трактувати як «прояви націоналізму». Наприклад, він енергійно підтримував академічний ансамбль танцю під керівництвом Павла Вірського, взагалі сприяв розвитку українського національного мистецтва, хоча при цьому (як справжній інтернаціоналіст) не гнобив і мистецтво інших народностей.

Більше того, Шелест підтримував і московських діячів мистецтва. Коли приїжджав у справах до Москви, завжди старався потрапити до Театру на Таганці, подружився з Юрієм Любимовим. У кабінеті останнього є знаменита стінка з автографами. Так ось є там і автограф Петра Шелеста. Він розписався на стіні після перегляду спектаклю «Дерев'яні коні» за романом Федора Абрамова. Петро Юхимович розговорився з Любимовим, і той поскаржився, що театру забороняють гастролювати, що ніде грати. Тоді Шелест

запропонував приїхати до України і додав: «Я дозволяю. Не хвилюйся, все беру на себе».

Театр на Таганці дійсно приїхав, і гастролі його продовжувалися більше місяця. Україна змогла побачити і почути багато чудових акторів, у тому числі і Володимира Висоцького.

Важливими приклади і з кінематографом. 1964 року чиновники від кіно захвилювалися у зв'язку з фільмом режисера Володимира Денисенка «Сон». Він був створений за сценарієм Дмитра Павличка до 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Питання було одне: чи не дуже це кіно патріотичне, чи не переходить воно в кінонаціоналізм? Зараз усе це чути досить дико, але на той час це було питання абсолютно практичне і воно могло вирішитися зовсім не на користь виходу стрічки на екрани. Ось тоді влаштували спеціальний перегляд для членів Президії ЦК Компартії України, і Шелест достатньо емоційно і однозначно позитивно сприйняв фільм, який ухвалили до показу.

У зв'язку з кіно не можна не пригадати кінорежисера Сергія Параджанова. У вересні 1965 року саме на прем'єрі його знаменитого згодом фільму «Тіні забутих предків» відбувся несанкціонований мітинг проти ресталінізації. Тоді виступили В'ячеслав Чорновіл та Іван Дзюба. Параджанова допитували, а потім він опинився в «творчому безробітті». Він написав листа до ЦК Компартії України і був на прийомі у Шелеста. І хоча кардинальне положення Параджанова, за яким стежили «органи» і який критикував систему, не змінилося, його все ж таки не заарештували — Шелест не дав цього зробити. Заарештують Сергія Параджанова значно пізніше — 17 грудня 1973 року.

Підтримку у Шелеста знайшов і нещодавно померлий кінорежисер Микола Мащенко. Його фільм «Іду до тебе...» за сценарієм Івана Драча про Лесю Українку (її грала московська актриса Алла Демидова) 1970 року заборонило для показу союзне Держкіно за появу в кадрі Ісуса Христа. Порадивши прибрати біблійні сюже-

ти, Петро Шелест сказав: «Хай Москва не показує наш фільм, а ми у себе демонструватимемо його».

Шелест буквально врятував і фільм режисера Юрія Ільєнка «Білий птах з чорною ознакою, знятий 1970 року на кіностудії імені Олександра Довженка. Перший кінопоказ відбувся в Палаці «Україна» 17 березня 1971 року. І це був сеанс для делегатів XXIV з'їзду Компартії України. Через два дні, виступаючи на партійному форумі, присвяченому господарським питанням, перший секретар Івано-Франківського обласного партійного комітету Віктор Добрик несподівано атакував фільм: «Я не знаю думки більшості делегатів, але делегація нашої області вважає, що, окрім шкоди, цей фільм абсолютно нічого не дасть, особливо для трудівників західних областей України». Тоді Шелест доручив своєму синові Віталію провести ідеологічну експертизу, оскільки один із героїв стрічки був учасником Української повстанської армії (УПА). «Крамоли» не знайшлося, і фільм відправили на Московський міжнародний кінофестиваль, а там «Білий птах...» отримав приз.

Слід пригадати й майже детективну історію з будівництвом Палацу «Україна» (нині це Національний палац «Україна» — основне місце проведення політичних заходів і концертів). Тоді Москва не дозволяла республікам будівництва театрів, палаців культури, клубів, спортивних споруд, що мотивувалося браком коштів. Навіть там, де починали будівництво, його «заморожували». Крім того, Шелесту нагадали, що в Києві вже є Жовтневий палац. Тоді був здійснений такий маневр: Петро Юхимович проінформував центральні органи, що будують сучасний кіноконцертний зал. На це він отримав згоду. Будівництвом займався спочатку Олександр Ляшко, а потім, після його переходу на роботу до Верховної Ради УРСР, Олексій Титаренко. Авторами проекту стали архітектори Євгенія Маринченко та Петро Жилицький. «Поки Держплан і Держбуд, — згадував Олександр

Ляшко, — дізналися про таке грандіозне будівництво з «надмірностями», справу було зроблено».

Коли з'ясувалося, що будують все-таки «свій» палац з'їздів, розгорівся скандал. Шелеста почали виховувати, до Києва — «розбиратися» — приїхала комісія на чолі з Миколою Підгорним. Але грошей, які були витрачені, до речі, з бюджету УРСР, уже не повернеш — і палац таки побудували. Його відкриття відбулося 17 квітня 1970 року, формально до 100-річчя Володимира Леніна. Ляшко згадував, що дуже довго на Політбюро ЦК Компартії України дискутувалося питання про назву. Були пропозиції назвати споруду «Палацом дружби народів». Сумнівалися в усьому. Хтось виказав сумнів навіть із приводу кольорів залу для глядачів: мовляв, стіни жовті, а крісла — блакитні, тобто «націоналістичні» жовто-сині кольори. Ляшко на тому засіданні вимушений був висловитися. І його аргументація звертає на себе увагу, оскільки чудово відображає політичний дух того моменту: «Якщо хтось боїться політичного тлумачення цих кольорів, то невже ми повинні подарувати два найкрасивіші кольори націоналістам?.. А зараз подивіться на кольори залу для глядачів. Комусь ввижається «жовто-блакитний прапор»? Але тоді він бачить в перевернутому вигляді: небо — жовте, земля — блакитна. Отже, давайте не будемо...»

Сьогодні такі розмови здаються неймовірними, але, на жаль, так було. Погоджували все: і назву, і кольори, — ніби серйозніших проблем не було. До речі, за Україною тоді незабаром пішов слідом Казахстан, що побудував в Алма-Аті палац, подібний до київського.

Палац «Україна» став справжньою прикрасою і Києва, і всієї України, тієї «малої батьківщини», якою так пишався Петро Шелест і пошани до якої вимагав від свого московського керівництва. Ще одним підтвердженням цієї його лінії була підтримка низки починань у сфері краєзнавства й охорони пам'ятників в Україні. На засіданні Президії ЦК Компартії України у травні 1962 року

було прийнято постанову «Про створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР»». Саме тоді всю практичну роботу доручили заступникові Голови Ради Міністрів УРСР Петру Троньку і Головній редакції Української Радянської Енциклопедії на чолі з письменником Миколою Бажаном. Так почалася підготовка унікальної краєзнавчої енциклопедії в 26 томах, яка вийшла в 1967—1974 роках. У збиранні матеріалу та написанні нарисів про міста і села брали участь співробітники обласних державних архівів, музеїв, краєзнавчо-дослідницьких установ, ентузіастів-краєзнавців. Державна історична бібліотека України спільно з Інститутом історії АН УРСР розробила методичні рекомендації з організації роботи обласних бібліотек у наданні допомоги авторам багатотомника. Шелест неодноразово проводив спеціальні наради, присвячені дійсно фундаментальному проекту.

...Розповідають, що ідея цього проекту зародилася у Петра Юхимовича, коли він був ще першим секретарем Київського обкому Компартії України. Під час чергової поїздки до обласної глибинки його машина застрягла в непрохідній багнюці. Тому довелося заночувати в найближчому селі. Там, у якійсь сільській хатині, Шелест випадково звернув увагу на дореволюційну книгу, де був докладний опис села, зроблений якимось місцевим (мабуть, освіченим і серйозним) дяконом. Ось після прочитання цієї книги і виникла у Шелеста ідея створення сучасної науково-популярної публікації, яка б містила біографії майже 40 тисяч населених пунктів України. Ідея врешті-решт була реалізована і була настільки масштабною і вражаючою, що 1976 року, вже після позбавлення Шелеста всіх посад і після звинувачень на його адресу, авторський колектив 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» був удостоєний Державної премії СРСР.

Петро Юхимович приділяв серйозну увагу й охороні пам'ятників, санкціонувавши у грудні 1966 року створення Українського товариства пам'ятників історії і культури. За короткий пе-

ріод це товариство разом з іншими державними інституціями підготувало повний реєстр нерухомих історичних і культурних пам'ятників на території УРСР. Ще один прикметний проект, розробка якого була почата за Шелеста, — це Державний музей народної архітектури й побуту УРСР у селі Пирогове під Києвом. Його зведення почалося в лютому 1969 року.

З 1964 року під особистим контролем Петра Юхимовича був обладнаний Музей народної архітектури й побуту в місті Переяслав-Хмельницький. Він підтримав звернення Спілки письменників УРСР про створення в Києві Державного архіву-музею української літератури та мистецтва.

31 серпня 1965 року політичне керівництво УРСР схвалило ідею оголосити територію острова Велика Хортиця (він знаходиться в сучасному Запоріжжі, поряд із знаменитою дамбою Дніпрогесу) Державним історико-культурним заповідником, створити тут тематичний садово-декоративний парк «Історія запорізького козацтва». Це рішення було конкретизовано в постанові Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 року. Але цією постановою все не обмежалося. Уряд України поставив завдання перед Міністерством культури, Держбудом, Держпланом, Міністерством фінансів, Академією наук, творчими спілками архітекторів, художників, письменників УРСР разом з обласними виконавчими комітетами до 1 квітня 1966 року подати пропозиції щодо будівництва в перспективі в різних регіонах України пам'ятників і пам'ятних знаків, які б розкривали історію українського козацтва. Пропозиції були узагальнені. Вони стали по суті основою масштабної монументальної програми. Планувалося спорудження 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних образів видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя і 14 мармурових меморіальних дощок. Попередня вартість проекту складала 800 тисяч рублів.

Усе це не означало, що в Україні тепер зводитимуть пам'ятники виключно героям-козакам. Не меншу увагу Шелест приділяв

увічненню пам'яті про радянських воїнів часів Другої світової війни. У другій половині 1960-х років активізувалася робота з проектування та будівництва обелісків на честь міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя, пам'ятника-монумента радянським воїнам, загиблим за звільнення Донбасу, «Савур-могили» в місті Сніжне Донецькій області, обелісків на згадку про розгром німців у Корсунь-Шевченківській битві (місто Корсунь-Шевченківський; Бойкове поле в селі Шендерівка Черкаської області). У квітні 1968 року Петро Юхимович робить такий запис: «Усім складом Політбюро й апаратом ЦК КПУ розглядали проект архітектурно-художньої споруди й оформлення панорами Корсунь-Шевченківського — місця розгрому значного німецько-фашистського військового об'єднання. І будівництво обеліска на честь ознаменування міста-героя Києва. По обох проектах було зроблено багато ділових, конкретних, корисних, раціональних зауважень».

Завершувалося будівництво пам'ятників мирному населенню та військовополоненим солдатам і офіцерам, загиблим у Дарницькому районі і в районі Сирецького масиву Києва. Шелест особисто відгукнувся на прохання колишнього заступника командувача Першим Українським фронтом Івана Петрова та ветеранів війни встановити пам'ятник танкістам, що увірвалися до Києва 1943 року. Він поїхав маршрутом руху танків і під час поїздки визначив місце для пам'ятника. 6 листопада 1968 року машину Третьої Гвардійської танкової армії за номером 111 помістили на Брест-Литовському проспекті (нині проспект Перемоги, неподалік від заводу «Більшовик»). Пізніше Шелест підтримав ініціативи ветеранів про споруду пам'ятників маршалові бронетанкових військ Павлу Рибалку, тричі Героєві Радянського Союзу Івану Кожедубу і монумента авіаторам.

Поступово розгорталися роботи і на острові Хортиця. 14 червня 1970 року Петро Юхимович робить такий запис: «Розглядав питання, пов'язані зі створенням етнографічного музею України,

а також меморіалу на честь Запорізької Січі на острові Хортиця. Усе це вкрай потрібно для історії нашого народу, для покоління, для виховання патріотичних почуттів. Дуже погано, що деякі українці не знають історії свого народу і не хочуть робити нічого з увічнення культури, побуту і боротьби свого народу... Чому ми цікавимося античним світом, світом культур Сходу, Африки? А світ свого народу віддаємо забуттю. Це можуть робити тільки тупі люди, зрадники свого народу...»

За Шелеста активізувалися дослідження історії українсько-го козацтва. Тут перш за все слід пригадати монографію Олени Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII століття». Рукопис довгий час лежав у видавництві. Петро Юхимович дізнався про це від директора Інституту історії АН УРСР Кузьми Дубини і дав указівку видати цю книгу «щонайшвидше і якнайкраще». Так і було зроблено.

Завдяки наполегливості Шелеста і його однодумця Федора Овчаренка 1971 року був виданий «Літопис Самовидця» — унікальний козацький літопис XVII—XVIII століть. За оцінкою історика Володимира Антоновича, це був перший козацький літопис, що відрізняється повнотою і жвавістю розповіді, а також достовірністю.

Непроста ситуація склалася з монографією тоді доцента Київського державного університету Раїси Іванової, відомої як письменниця Раїса Іванченко. Монографія під назвою «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX століття)» була вже видана, проте її наклад затримали на підставі «закритої» рецензії, а потім почали знищувати. Усе це було справою рук заступника міністра освіти УРСР Валентина Маланчука (про нього ще йтиметься мова). Іванову звинуватили в тому, що вона залучила Драгоманова до провідних діячів українського революційно-визвольного руху, що суперечило його ленінській оцінці як «українського міщанина» і «ліберала».

Раїса Іванова пішла на прийом до Маланчука, який у відповідь на її питання, чому так розправляються з її розвідкою, відповів: «Це наша справа, чому ми так вчинили. Ми перед вами не зобов'язані звітувати!...» Іванова написала листа на ім'я Шелеста. І ось тоді, за дорученням Федора Овчаренка, відділ науки та навчальних закладів ЦК Компартії України організував додаткові рецензії, зібрав думки фахівців. Для задоволення дуже «пильного» Маланчука і тих, хто стояв за ним, авторові порекомендували внести до книги деякі правки, після чого монографія побачила світ.

Не заперечував Петро Шелест і проти перевидання окремих праць Михайла Грушевського, що містили великий фактологічний матеріал з історії Київської Русі, Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Ще 1966 року в газеті «Літературна Україна» і в «Українському історичному журналі» з'явилося дві статті про Михайла Грушевського. При всій ідеологічній заангажованості (а як могло бути тоді інакше?) і недовомовленості ці публікації сповіщали про деякі зміни офіційного ставлення до колишнього лідера Української Центральної Ради, що політично однозначно вважався українським «буржуазним націоналістом», але який повернувся, як відомо, в березні 1924 року до Радянської України. 15 грудня 1969 року Федір Овчаренко направив Петру Шелесту записку, в якій обґрунтовувалася доцільність перевидання окремих робіт Грушевського з уже згаданої проблематики. Йшлося про те, щоб запропонувати Інституту історії АН УРСР підготувати роботи до друку з відповідними коментарями і подати пропозиції до ЦК Компартії України. Проект цей не вдався, причину цього дуже точно позначив історик Михайло Марченко, який сказав своєму внукові, відомому правозахисникові Валерію Марченку, що навряд чи щонебудь вийде, оскільки Грушевський «суперечить усім офіційним теоріям історії України. Неспростовний, тому і заборонений. Ну, і відомо: всі, хто його лає, у нього ж безсовісно списують».

Але не тільки про перевидання Грушевського думали при Шелесті. У 1965 році на з'їзді письменників України виникла пропозиція перевидати твори Володимира Винниченка, якого, як відомо, в 1920-ті роки в УРСР видавали. Як згадував письменник Віталій Коротич (а саме йому належала ініціатива перевидати Винниченка), створили комісію, Шелест усе це підтримав. Але «тут же у Львові знайшовся український суперпатріот, який десь прокричав: нарешті більшовики видадуть прем'єр-міністра часів Директорії і т. д.! Комісію миттєво розпустили, Винниченка остаточно заборонили. Пізніше при зустрічі Шелест мені сказав: «Ну що, побачив, що ваші ідіоти роблять?» Я тоді зрозумів, що він не такий простий і дурний...»

31 травня 1968 року Петро Шелест зробив нечувану спробу знайти неформальний контакт з українськими письменниками. На теплоході по Дніпру він із групою літераторів вирушив до господарства «Тетерів». Серед присутніх були Олесь Гончар, Василь Козаченко, Леонід Новиченко, Віталій Коротич, Микола Зарудний, Дмитро Павличко, Іван Цюпа, Микола Бажан, Павло Загребельний, Яків Баш, Петро Панч та інші. Відбулася довга і неформальна розмова, яка «розтопила лід» у багатьох аспектах взаємин. І хоча Шелест виступав на письменницьких з'їздах, зокрема, закликаючи захищати українську мову, літератори вперше побачили першого секретаря у неформальній ситуації, дістали можливість висловитися без зайвої дипломатії. У свою чергу, Петро Юхимович підкреслив: «Ми не про все знали, що тут обговорювалося. Що в наших силах, ми все зробимо».

До цієї зустрічі вже тоді скептично поставилися Володимир Щербинський та Олексій Ватченко, які вважали, що Шелест «заграє» з інтелігенцією. Згодом Петро Юхимович згадував, що у Москву був зроблений донос, «наклеп, вигадка на мої дії при зустрічі з письменниками, і я отримав із центру солідне напу-

чення — з цим я не погодився, але «рубець» залишився. Розумна справа була сприйнята неправильно».

Як відзначають дослідники, Петро Шелест і Федір Овчаренко зайняли проукраїнську позицію в дискусії з питань історії Компартії України, що продовжувалася з кінця 1950-х років. Головною особливістю цієї версії минулого Компартії України була велика терпимість до українського націонал-комунізму. Цю позицію обґрунтовували історики, які були найбільш наближеними до першого секретаря, — співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Саме тоді, зокрема, була підготовлена велика довідка про Олександра Шумського, наркома освіти України в 1924—1927 роках, несправедливо засудженого й убитого 1946-го за вказівкою вищого кремлівського керівництва. Юридично його реабілітували 1958 року, а ось політична реабілітація при Шелесті не відбулася: не вистачило часу. Наступника Шумського, наркома освіти УРСР у 1927—1933 роках Миколу Скрипника, Підгорному і Шелесту особисто довелося захищати на вже згадуваному засіданні Політбюро ЦК КПРС 2 вересня 1965 року. Саме за Шелеста, 1969-го, в Харкові (який з 1919 по 1934 рік був столицею УРСР) установили пам'ятник Скрипнику.

Ще одного колишнього боротьбиста, а в минулому, як і Шумський, українського лівого есера, Шелест повернув у політичну історію. Мова йдеться про Голову Ради Народних комісарів УРСР у 1934—1937 роках Панаса Любченка, що застрелився в серпні 1937-го після політичних звинувачень на свою адресу. У січні 1965 року Петро Юхимович звернувся до ЦК КПРС із листом, в якому підкреслював, що «пред'явлені Любченку П. П. звинувачення сфальсифіковані органами НКВД. Враховуючи, що Любченко П. П. у 1937 році був кандидатом у члени ЦК КПРС і членом Президії Ради Національностей ЦВК СРСР, просимо Вашої згоди на розгляд питання про посмертну реабілітацію Любченка П. П.

у партійному відношенні». І така політична реабілітація відбулася того ж року.

За часів Шелеста вперше була здійснена спроба розголосити факт голоду в Україні в 1932—1933 роках. За словами історика Станіслава Кульчицького, 1966 року Петро Юхимович дав усну вказівку в статті газети «Вісті з України», що видавалася для української діаспори, згадати про голод початку 1930-х років. Стаття в принципі була «парадно-вітринна», присвячена, природно, успіхам в економічному розвитку УРСР. Проте редакція, яка знаходилася в тісному контакті з тодішньою спецслужбою і мала величезний досвід перестраховки, затримала статтю. Врешті-решт вона була опублікована, але без згадки про трагедію голоду.

У вже згаданій дискусії з питань історії Компартії України були і ті, хто далеко не мажорно сприймали спроби переосмислення феномену українського націонал-комунізму та інших непростих проблем. Вони звинувачували своїх опонентів в «сепаратизмі» і навіть «націоналізмі». Цих українських істориків підтримували з Москви. У першу чергу мова йдеться про академіка АН СРСР Ісаака Мінца і партійного ідеолога Михайла Суслова. У листопаді 1967 року Шелест робить такий запис: «Як грубо у нас дозволено вдиратися в історію, спотворювати і фальсифікувати її. Я вважаю, що це злочин деяких «політиків-ідеологів» перед історією, народом, нашим поколінням».

Ставлення до історії України «нагорі» за часів Петра Юхимовича виразно відбилося під час підготовки двотомного видання «Історія Української РСР». Воно побачило світ 1967 року і було написано переважно співробітниками академічного Інституту історії. Роботи такого роду за радянських часів були покликані затверджувати той «образ минулого», який найбільш імпонував владним структурам. На відміну від подібних видань 1950-х років, двотомник містив постулат про реакційні мотиви царського «звільнення» українських земель від «іноземних поневолювачів» унас-

лідок «возз'єднання» 1654 року і в кінці XVIII століття (а саме так трактувалося підпорядкування царській імперії Правобережжя і результати другого і третього поділу Польщі). Ідея одностороннього культурного впливу Росії на Україну після Переяславського договору була замінена іншою: «Возз'єднання забезпечило благотворний взаємовплив російської та української культур». Дуже значними в двотомнику були часткова реабілітація і розробка елементів цілісної концепції історії українського національного руху.

20 травня 1961 року в УРСР була встановлена щорічна Шевченківська премія. Петро Юхимович вирішив підвищити статус цієї нагороди. І 23 квітня 1969 року Республіканські премії імені Т. Г. Шевченка і Республіканські державні премії з архітектури були перетворені на Державні премії імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури, мистецтва й архітектури при Раді Міністрів УРСР.

Але Шелест не обмежився тільки преміями, якщо говорити про нагороди. Мало хто знає, що за його ініціативи виготовили макети українських орденів у металі. Тоді діяв закон про єдині союзні нагороди, але Петро Юхимович, мабуть, вирішив, що Україна і своїм минулим, і своєю роллю в Союзі РСР заслужила на те, щоб мати власні нагороди. Макети були виготовлені і показані в Москві Миколі Підгорному. Він і розповів про них Олександрю Ляшку, Голові Верховної Ради УРСР, підкресливши, що ініціативу Шелеста в центрі можуть не просто не сприйняти, а «рознести» й інтерпретувати по-своєму...

Ляшко дуже здивувався, оскільки ніякого попереднього обговорення ні в Політбюро ЦК Компартії України, ні в республіканській Верховній Раді не було. Після приїзду до Києва Ляшко детально розповів Шелесту про розмову з Підгорним. Петро Юхимович, не відповідаючи, вийшов до сусідньої кімнати. За прочиненими дверима клацнули замки сейфа. Повернувся він до кабінету, тримаючи в руках червону коробку. У ній були зразки українських орденів і медалей у вигляді малюнків, а декіль-

ка — вже в металі. «Усі вони, — за словами Ляшка, — були чисто радянськими: відображали тематику праці з символами України в художньому оздобленні.

— Так-так, невчасно, значить, я це затіяв... — слабким голосом поскаржився Петро Юхимович, — хай полежить. Може, коли-небудь стануть у нагоді? — І закрив коробку».

Важко раціонально пояснити, на що розраховував Шелест. Був 1971 рік, і він не міг не розуміти, що грає з вогнем, оскільки вже знав своїх супротивників, що називається, в обличчя. Єдине, чим можна пояснити його ініціативу, — це прагненням довести ключову роль України в збереженні СРСР, її значимість у тому, що тоді називали «єдиним народногосподарським комплексом», на-решті, прагненням зберегти хоч якусь республіканську гідність в умовах тотального сервілізму, коли від керівників потрібне лише одне — підтакувати центру.

У серпні 1966 року Петро Шелест зробив такий запис у своєму щоденнику: «...без відповідальності не можна бути на відповідальній роботі». Як ми вже переконалися, він міг брати на себе відповідальність і не боявся цього. Разом із тим, як переконливо показують його записи, незважаючи на його рішучість, вимогливість і навіть часом жорсткість, він загубився перед проявом політичного інтриганства, перед стіною неприйняття, що поступово наростала перед ним, з боку найближчого оточення і закулісних комбінацій. Шелест, який начебто пройшов школу хрущовської «справи», тобто змови з метою усунення Микити Хрущова, не зробив ніяких рішучих кроків, щоб хоч би спробувати позбутися учасників змови проти нього, які стали йому відомі. А те, що він знав цих учасників, підтверджують його щоденникові записи. У листопаді 1967 року він записує, що відбулося полювання в закритому господарстві Залісся (куди, до речі, любили приїжджати Хрущов і Брежнев): «Після полювання хтось із присутніх мисливців, будучи веселим, сказав мені: “За подіями

вам треба стежити і спостерігати. Майте на увазі, що відносно вас поведінка Щербицького підла»».

У листопаді 1969 року не хто інший, як Леонід Брежнев у розмові сказав Шелесту, що до ЦК КПРС надходить багато листів про факти націоналізму в Україні. На прохання Шелеста познайомитися з цими листами Брежнев промовчав. Оскільки були листи, значить, були і їхні автори. Проте Шелест на робить спроби серйозно розібратися з цим, без перебільшення життєво важливим для нього питанням. Дослідникам ще належить з'ясувати, які саме (і чіми зусиллями) накопичувалися в Москві «матеріали» на Петра Шелеста. Не підлягає сумніву й інше — його послідовник, Володимир Щербицький, майбутній перший секретар ЦК Компартії України, отримав чудовий урок для себе, як триматися і яку саме лояльність сповідати щодо центру.

Записи Шелеста відображають те, що він сумнівався в якостях другого секретаря ЦК Івана Лутака, голови Партійної комісії Івана Грушецького, першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ Олексія Ватченка. Стосунки між ними і Петром Юхимовичем склалися не кращим чином. Георгій Крючков, що працював в апараті ЦК Компартії України, згадував: він дізнався про те, що група членів Політбюро ЦК КПУ незадоволена діями Шелеста зі слів секретаря ЦК Олексія Титаренка. До деталей при цьому останній не вдавався, але говорив: «Скільки можна тягти? Якщо вирішили, так треба йти до ЦК КПРС і ставити питання. А не вести нескінченні пусті розмови». До згаданих діячів Крючков додає Олександра Ляшка, що був із 1963 року спочатку секретарем, потім другим секретарем ЦК, а з 1969-го — Головою Президіуму Верховної Ради УРСР. Останній у своїх спогадах заперечує, що брав участь в усуненні Шелеста, хоча звинувачує його в потязі до розкоші, в авторитарному стилі, що «все більш переростав в адміністрування». Надзвичайно цікаве ще одне міркування Олександра Ляшка: «Та якби у першого секретаря виникли якісь

підозри, були хоч наймінімальніші докази змови, то він би поспішно скликав Політбюро і, користуючись своєю необмеженою владою, так би рубонув, що й іншим не кортіло б».

Так, саме так, швидше за все, і зробив би Володимир Щербицький, якщо б опинився у такій ситуації. Але Шелест через ряд обставин, включаючи і його характер, так зробити не міг. Та і хто б йому дозволив, якщо його «обложили» місцеві лідери, точно знаючи про антишелестівські настрої в Москві! Як точно помічає Георгій Крючков, деталей метушні Шелест не знав, але «своїм гострим чуттям здогадувався, що навколо нього щось недобре затівається».

Ще 1966 року Володимира Щербицького обрали кандидатом, а в квітні 1971-го членом Політбюро ЦК КПРС. Це був унікальний випадок: жодна з тодішніх союзних республік ніколи не мала одночасно двох членів союзного Політбюро. Власне, тим самим послідовник Шелеста вже був визначений. Це був виразний і трижовкий сигнал. У своєму щоденнику Петро Юхимович фіксує: «Зі мною з питання про вибори Щербицького розмови не було... Обрання Щербицького до складу Політбюро — це сигнал не на мою користь, хоча Брежнев це і прикриває значущістю республіки...»

Пізніше Шелест коментував цю ситуацію так: «І тоді вже мені стало майже все зрозуміло — всі плани Брежнева. Почалася «операція підсиджування». Якщо ж говорити про Щербицького, а це моя власна думка, і я на неї маю право... то це далеко не свята людина... А в Україні немало проблем підігрівав «теоретик інтернаціоналізму» Валентин Юхимович Маланчук і ті, хто його підтримував, особливо вчені, що йому старанно прислужували, доводячи й оспівуючи ліквідацію національних відмінностей».

І ось тут саме час повернутися в нелегкий для Шелеста 1965 рік. Він був пов'язаний не тільки з уже згадуваним вересневим засіданням Політбюро ЦК КПРС, на якому Петра Юхимовича вперше різко критикували на самій «верхівці», але і з появою статті секретаря Львівського обкому Компартії України Валентина Маланчу-

ка. Стаття під назвою «Сила великої дружби» була опублікована 16 грудня 1965 року в газеті «Правда» — найголовнішій партійній газеті. Мова йшла про «рецидиви українського націоналізму», які нібито не помічало партійно-державне керівництво УРСР. По суті це був зухвалий виклик Шелесту і його оточенню, очевидно, кинутий за вказівкою зверху. Якби був у цей час на чолі ЦК КПУ Володимир Щербицький, він би так «рубонув», як писав Ляшко, що від Маланчука залишилися б «ріжки та ніжки». Але Шелест не знайшов нічого за краще, як перемістити «суперпильного» провінційного борця з націоналізмом до Києва на посаду заступника міністра вищої і середньої спеціальної освіти.

Проте жертви Молоху інтернаціоналізму Шелесту довелося приносити. У березні 1968 року був звільнений секретар ЦК Компартії України Андрій Скаба, а на його місце прийшов Федір Овчаренко. Але незабаром стало зрозуміло, що від звинувачень в «упущеннях» у боротьбі з «українським націоналізмом» ротацією місцевих кадрів не відбутися. До кінця 1960-х Шелест став для Москви небажаною фігурою, хоча ще в лютому 1968 року йому у зв'язку з 60-річчям присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці. А зараз активізувалися зусилля з його дискредитації. Чому?

Саме десь до кінця 1960-х років Леонід Брежнев не протестував проти того, щоб під час засідань Політбюро ЦК КПРС велася полеміка, висловлювалися критичні думки. Власне, він і потім відкрито не виступав проти цього, але досвідчені «царедворці» швидко зорієнтувалися в тому, що подобається і не подобається генсекові. Поступово навколо «шановного Леоніда Ілліча» почала формуватися мовчазна «одногосність». Сюди, як ми вже переконалися, Петро Шелест ніяк не вписувався. І своїм характером, і своїм баченням ролі і місця України «в сузір'ї братських республік». «Брежнев, — фіксує він у щоденнику в квітні 1971 року, — зовсім осмілів, починає виявляти «вождизм», і з боку все виглядає дуже сміливо, але і сумно. Повторюється все спочатку, за що критикували Хрущова».

Поступове неприйняття Шелестом повернення Москви до економічної централізації, підтримка українських культурних інтересів і нібито толерантне ставлення до українських дисидентів довели його до наростаючого конфлікту з Брежнєвим і його прихильниками. Тим паче, що зусилля політичних ворогів, конкурентів і спецслужби, створили Шелесту імідж «надмірного» українського патріота, який ніби плаче про плани більшої автономізації України і ще й об'єднує навколо себе групу молодих політиків, незадоволених політикою і поведінкою Брежнєва.

У липні 1970 року Головою КДБ при Раді Міністрів УРСР призначили Віталія Федорчука. Він почав із жорсткої критики свого попередника Віталія Нікітченка. Як відзначав у своєму щоденнику Шелест, Федорчук почав займатися «невластивими справами: перевищенням влади і законності, контрольними функціями за радянським і партійним активом». І це була правда, нового «першого чекіста» України цікавили секретарі ЦК, обкомів, відповідальні працівники Ради Міністрів.

Федорчук неодноразово заявляв: «Ми працюємо на весь Союз і ніякої України в нашій роботі не існує». Він проявив себе як беззастережний прихильник жорстокого придушення інакомислячих, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і «самвидаву». Проте головним його завданням було зібрати матеріал на Шелеста, довести, що він належним чином не керував боротьбою проти «націоналістів» і дисидентського руху.

У лютому 1971 року до Києва приїхав Юрій Андропов. Петро Юхимович був переконаний, що шеф КДБ приїхав явно із завданням з'ясувати його думки і позиції перед з'їздом партії. Відбулася відверта розмова, причому Шелест давав достатньо різкі критичні оцінки стилю керівництва центру, стилю роботи Політбюро під керівництвом Леоніда Брежнєва. «...Я, — записав після цього Петро Юхимович у щоденнику, — сам про це говорив Брежнєву,

і не одноразово. Загалом, бесіда з Андроповим пройшла добре, але відчуваю, що вона для мене даром не мине.

Зараз складно повірити, але в СРСР не існувало закону про діяльність спецслужб, що створювало для них величезні можливості, велику сферу компетенції. Крім того, варто взяти до уваги і те, що «український» КДБ був усього лише провінційною філією московського центру. Недаремно в січні 1969 року Шелест фіксує в своєму щоденнику: «Про дисидента Чорновола треба зібрати всі матеріали, узагальнити все і пред'явити йому звинувачення. Але все це можна робити тільки з санкції Москви, але, при цьому, якщо ми забаримося, нас же і звинуватять у примиренстві до “фронди”».

Як уже наголошувалося, і при Шелесті погромних акцій в Україні було предостатньо: тут можна вказати на арешти і судові процеси 1965—1966 років або на гучний процес В'ячеслава Чорновола 1967 року. Хоча зрозуміло й інше: ті акції не йдуть у порівняння з широкомасштабними діями Віталія Федорчука, переконаного, що Шелест «заграє» з «націоналістами». Сам Шелест 19 вересня 1970 року робить запис у щоденнику: «...Федорчук займає явно екстремістську позицію, проявляє занадто велику «активність і сміливість». Безумовно, робить усе це не самостійно, а з санкції і підтримки Москви, і більше того: не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом... «Доскіпується», чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і «праці» Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли просто без розбору ув'язнюють».

26 лютого 1972 року Петро Юхимович пише у щоденнику: «Підбираються до відомого письменника В. Некрасова, вже викликали його на допит. Про художника Гончара кажуть, що він у себе на квартирі має колекцію старовинних ікон, великий цінитель мистецтва, але і дещо «вільнодум», хоча і член партії. КДБ домагається всю цю колекцію «прикрити» з остраху на те, що на квартирі у Гончара збирається інтелігенція. Ставлять усі ці пи-

тання, а за моєю реакцією «придивляються». Ну що ж, нехай. Але я не можу такі питання сліпо, тим більше тупо вирішувати».

Федорчук зі своїми підлеглими почав формувати справу «Блок», за якою проводитимуться арешти дисидентів. Фігурантами цієї справи стануть Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ніна Строкатова, Зиновій Антонюк, Микола Плахотнюк, Олександр Сергієнко, Ірина Калинець, Василь Стус, Данило Шумук, Леонід Плющ, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура та інші. Як уже наголошувалося, у січні — квітні 1972 року в УРСР було заарештовано більше 70 осіб. Саме у справу «Блок» спочатку намагалися «вписати» Івана Дзюбу, щоб створити хоч якісь підстави для його арешту.

Коли в березні 1972 року Дзюбу хотіли звільнити з посади редактора у видавництві «Дніпро», Шелест на повідомлення Федорчука написав таку резолюцію: «Тов. Овчаренко Ф. Д. Ужити заходів. Дзюба повинен працювати до повного вирішення питання. Доповісти».

28 березня того ж року Федорчук надсилав Шелесту нові матеріали у справі «Блок», які виготовлені в одному примірнику і підлягають поверненню в КДБ. Спираючись на висновки «комісії компетентних фахівців» щодо памфлету «Інтернаціоналізм або русифікація?» і на затвердження цих висновків на Політбюро ЦК Компартії України, він зауважує: «Отримана згода на притягнення Дзюби до кримінальної відповідальності».

Тим часом у Москві 30 березня було влаштовано ще одне політичне дійство, в центрі якого зовсім не випадково опинився Петро Шелест. Об 11 годині ранку в Кремлі відкрилося засідання Політбюро ЦК КПРС, на якому Юрій Андропов робив доповідь про ворожу пропаганду і про її вплив, про загострення класової та ідеологічної боротьби. Шеф КДБ, як і належить, говорив про антипартиїні та антирадянські прояви всередині Радянського

Союзу, про просочування за кордон небажаної інформації, про розповсюдження «самвидаву».

Першим в обговоренні виступив Петро Шелест. Він був згоден із ключовими тезами доповіді Андропова, говорив про складну ситуацію в Україні, згадував памфлет Івана Дзюби «Інтернаціоналізм або русифікація?», сказав про необхідність обмежити в'їзд іноземних туристів і виїзд євреїв з України, підкреслив, що національна політика — складне і тонке питання. Леонід Брежнев під час виступу кілька разів кидав репліки щодо книги Шелеста «Україно наша Радянська», що вийшла 1971 року: мовляв, у ній оспівується козацтво, пропагується архаїзм. При цьому Брежнев відзначив, що сам він книги не читав, але так кажуть. І ще генсек запитав, чому щодо праці Дзюби не було вжито рішучих заходів — треба було більше проявити пильності та у зародку все заглушити.

Шелест відчув, що Брежнев спеціально загострює всі питання, ніби дає імпульс для розвитку цих тем у подальших виступах. Так і сталося. У виступах раз у раз виникала тема України з помилками в національній політиці, з погрозами «націоналізму». Олексій Косигін дійшов до того, що запитував: а навіщо в Україні в школах вивчати українську мову?

Коли почалися виступи, Брежнев зробив воістину талейрановський жест: він кілька разів виходив з-за столу головуючого, підходив до Шелеста зі спини і ніби дружньо клав йому руку на плече. Мабуть, це повинно було означати — ти, мовляв, Петре Юхимовичу, не хвилюйся, критика критикою, але все буде добре.

Але вбило Шелеста не це, а виступ Володимира Щербицького, який розповів про небезпеку націоналізму в Україні, про зв'язок Петра Юхимовича із сіонізмом, про те, як багато допускається помилок у кадрових питаннях, оскільки висувають, як правило, самі українців, про те, що не вжили заходів щодо книги Дзюби. Голова Ради Міністрів УРСР ясно дав зрозуміти, що він не в «команді» першого секретаря.

Підсумки підводив Брежнєв. Він вийшов за рамки андроповської доповіді і недвозначно відзначив, що в Україні склалася неблагополучна ситуація, про що Шелест недостатньо інформував ЦК КПРС, що притуплена політична відповідальність з боку керівництва УРСР. Звичайно, це було неправдою, оскільки до Москви від Шелеста потоком, за традицією, йшли інформації про всі проблеми. Крім того, як уже зазначалося, й інших «інформаторів» тоді в Києві вистачало.

Ось як у своїх спогадах коментує цю ситуацію Олександр Ляшко: «Пізніше, роздумуючи над тактикою, застосованою Брежнєвим... я зрозумів, що в Москві генсеком і його вірним оточенням все готувалося давно. Потрібний був лише вдалий момент. А ним визначили згадане Політбюро з обговоренням доповіді Андропова. Шелест не зовсім погоджувався з оцінками ідеологічної роботи в Україні, особливо з національного питання. А ось Щербицький був поступливіший, визнавав помилки і недоліки. З часом стало зрозумілим і те, що план зміни керівництва в Україні був задуманий генсеком ще до XXIV з'їзду».

Після цього засідання Петро Юхимович вийшов із важким серцем і саме того дня записав: «Я вперше задумався, як бути далі? І прийшов до висновку, що треба йти, бо в такому ералаші далі працювати було неможливо». Мабуть, цей стан (а може, і щось інше) і завадив Шелесту проінформувати членів ЦК Компартії України про критичну розмову, що відбулася, і невтішні оцінки ситуації в Україні, хоча пленум ЦК КПУ відбувся наступного дня. Це йому пригадають. Він повернувся до Києва. Тепер на нього дивилися через «збільшувальне скло». І Шелест уже не міг стримати репресивну активність Федорчука. 18 квітня 1972 року Іван Дзюба був заарештований. Починалася нова сторінка боротьби з ним і з його працею «Інтернаціоналізм або русифікація?».

Починалася і нова сторінка в біографії Шелеста. Його знову викликали до Москви. 19 травня 1972 року в Свердловському залі Кремля відкрився черговий Пленум ЦК КПРС. Обговорюва-

ли обмін партійних квитків і міжнародне положення. Саме тоді Леонід Брежнев і зробив пропозицію, від якої Петро Юхимович не зміг відмовитися. Пропозиція про «підвищення», про роботу на посаді заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Тобто Шелест повинний був стати заступником Олексія Косигіна, який щиро вважав, що українську мову взагалі не слід вивчати в школах України.

Усе відбулося досить швидко. Під час виступів на пленумі Брежнев викликав Шелеста до кімнати президії для розмови про переведення до Москви. Петро Юхимович усе зрозумів і просив відпустити його на пенсію. На це він почув таку відповідь: «По роботі до тебе претензій немає, але так треба зробити для загальної користі справи. Відпустити тебе зараз на пенсію не можемо. Мине час, і підеш на пенсію, і добру пенсію. А зараз ти повинен бути в Москві. Дай згоду, і всі члени Політбюро правильно зрозуміють цей твій крок. Щодо роботи, її об'єму далі подивимось».

Петро Юхимович поцікавився, а хто ж буде замість нього. Брежнев спочатку ухилився від прямої відповіді. Тоді Шелест почав висловлювати свою думку, зокрема, запропонував як свого наступника Олександра Ляшка. Висловився він і щодо решти можливих кадрових пересувань. Брежнев нічого не коментував, але першому секретареві проговорився: «У нас там є член Політбюро». Стало зрозумілим, що в Україні на партійному троні однозначно сидітиме Володимир Щербицький.

Шелесту треба було вирішувати. «Рішучий», «жорсткий», «авторитарний», як його називали, Петро Юхимович не влаштував політичного демаршу. Звичайно, він міг «упертися», заявити, що він просто подасть заяву, піде у відставку, втратить все, але з України нікуди не поїде... Навряд чи навіть Брежнев із його можливостями зміг би «зламати» таку комбінацію. Але Шелест вчинив інакше. Він просто відповів: «Ну що ж, якщо по-іншому не можна вчинити, робіть, як хочете». Брежнев устав радісний, обійняв і розцілував Шелеста і чомусь сказав: «Спасибі». Яків

Погребняк, присутній на пленумі, згадував: «Через якийсь час у зал пленуму вслід за Брежневим увійшов Шелест, почервонілий, розбурханий, — ми здогадувалися: відбулося щось неприємне для Шелеста».

Увечері того ж дня відбулося засідання Політбюро ЦК КПРС, на якому Брежнев повідомив про згоду Шелеста перейти до Москви і вибачився перед ним, що не зміг переговорити раніше.

Олександрю Ляшку довелося разом із Шелестом і Щербицьким (тобто між двома супротивниками) повертатися до Києва на літаку ТУ-134 в передньому салоні. Він згадував про те, яким обтяжливим був цей політ, що здавався нескінченним. Згадував і те, що Петро Юхимович наказав принести червоного вина, фруктів і сказав: «Що б там не було, давайте вип'ємо. Можливо, не скоро доведеться ось так посидіти».

У Києві він прямо з аеропорту Бориспіль поїхав на дачу до Межигір'я. Як він сам зізнався потім: «Ніч була жахливою. Не раз підступали сльози, здавлювало горло від несправедливої образи». Наступного дня був опублікований Наказ Президії Верховної Ради СРСР про призначення П. Ю. Шелеста на нову посаду.

Петро Юхимович почав розбирати папери, передав подарунки, що належали йому, до київської філії союзного Музею В. І. Леніна і до Палацу піонерів, переговорив із деякими обласними керівниками, вирішував власне «квартирне питання». Він ще не підозрював, які приниження йому уготовані. Два дні він намагався додзвонитися до Брежнева, але той не відповідав, хоча Шелест знав, що генсек у Москві. Тоді Петро Юхимович додзвонився до секретаря ЦК КПРС Андрія Кириленка, з яким у нього відбулася неприємна, різка розмова. Шелест цікавився, коли буде Пленум ЦК Компартії України і чому це тримають від нього в таємниці. Кириленко ухилився від відповіді.

Того ж дня Петро Юхимович «з'ясував стосунки» з Володимиром Щербицьким. Розмова так само була дуже неприємною,

різкою і, можливо, вплинула на подальші дії Щербицького. Шелест висловив усе, що знав про його «дії», про те, що його наступник — «нещира, небезпечна людина, великий кар'єрист і підлабузник». Можна не сумніватися, що про цю розмову стало відомо в Москві.

23 травня 1972 року Іван Лутак передав Шелесту вимогу Михайла Суслова негайно вилетіти до Москви. Петро Юхимович по-справжньому «вибухнув» і відповів, що якщо Суслову щось потрібно, нехай телефонує без посередників. Брежнєвський «сірий кардинал» передзвонив, пояснив, що пленум у Києві відкладається, тому треба виїжджати до Москви. Шелест зібрав апарат ЦК Компартії України, подякував за спільну роботу, вибачився за образи, якщо вони були, попросився.

А 24 травня весь склад Політбюро ЦК Компартії України проводжав Петра Юхимовича на Київському залізничному вокзалі. Як тільки Шелест виїхав, прийшла московська директива: негайно провести Пленум ЦК. Отже, на пленумі Шелесту не дозволили бути присутнім. Це можна розуміти так, що в Москві до певної міри побоювалися: а раптом пропозиція про усунення першого секретаря не буде підтримана членами ЦК Компартії України? Побоювалися, звичайно, марно.

Наступного дня (незважаючи на те що 8-му п'ятирічці УРСР завершила згідно з формальними ознаками успішно) Петра Шелеста звільнили з посади першого секретаря КП УРСР. У протоколі засідання Пленуму ЦК Компартії України це виглядало так: «Про першого секретаря ЦК КП України (Пропозицію вносить тов. Лутак І. К.)

1. У зв'язку з призначенням тов. Шелеста П. Ю. заступником Голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України.

2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В. В.

Просити ЦК КПРС утвердити п. 2 цієї постанови».

Як бачимо, жодних мотивів переміщень не було вказано, але з часом їх сформулюють. Згадуючи тодішню ситуацію, Юрій Єльченко відзначає: «Ми знали, що у Брежнева Володимир Васильович був більш ніж поважаною людиною, вихідцем з одного — Дніпропетровського — «партійного гнізда». Не виключено, що Брежнев бачив у ньому і свого наступника. Але на шляху стояв Шелест, якого і «висунули» 1972 року на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Щербицький обійняв його посаду в Україні. Як уже згадувалося, Петру Юхимовичу отак м'яко приписали націоналістичні схильності. Відтоді він із «незручного» (мова йдеться знову-таки про його різкість, прямоту й упертість) перейшов до категорії «небажаного»... Думаю, що, незважаючи на можливі недоліки в роботі і, тим більше, на жорсткі риси його вдачі, що не сприймалися багатьма, обійшлися з Шелестом (перш за все Брежнев) без належного партійного товариства».

Усунення Петра Юхимовича викликало численні розмови (на першому етапі неpubлічні) в Радянському Союзі і безліч коментарів на Заході. Особливо серед тих, хто стежив за розвитком подій в Україні. Як відзначав один із коментаторів, Теодор Кравчук, «падіння Шелеста не було несподіваним; це могло трапитися з ким завгодно із сталіністів у неросійській республіці, який опортуністично використовував національне питання проти великоросійських шовіністів у Кремлі. Це було схоже на спробу балансувати на нескінченному канаті».

Обрання Володимира Щербицького означало не тільки те, що Брежнев отримав в Україні такого бажаного керівника, яким можна керувати. Це означало ще і зміцнення позицій близького до генсека «дніпропетровського клану» керівників. Саме тоді розповсюдився такий жарг: «В історії України був допетровський період, потім петровський, а зараз — дніпропетровський».

Розділ 4

ФІНАЛ

Після переїзду до Москви Шелест залишався членом Політбюро ЦК КПРС і за рангом йому була надана дача Анастаса Мікояна в Калчuzі — селі в Одинцовському районі Московської області, де знаходилися дачі радянської еліти і де до самогубства дружини жив навіть Йосиф Сталін. Улітку 1972 року в Підмосков'ї почалися лісові і торф'яні пожежі. Вони були настільки масштабними, що на їхню ліквідацію мобілізували військові частини. Ось ці пожежі і стали своєрідним емоційним тлом стану Петра Шелеста. У нього почалися тяжкі переживання через несправедливості, допущені по відношенню до нього. Він намагався більше часу проводити вдома. І саме в перші два роки в Москві своєрідною віддушиною для нього стали щоденники. Він багато писав, робив нотатки.

Пізніше Петро Юхимович із дружиною поселився в номенклатурному будинку по вулиці Велика Бронна.

Шелест буквально з перших днів відчув, що у велику політику йому вже ніколи не повернутися. Відчув він і свою непотрібність у Раді Міністрів СРСР, оскільки сам Олексій Косигін сказав, що ще не визначився з майбутніми обов'язками свого нового зама. Потім Шелесту запропонували займатися найважчими ділянками в економіці: паливом й енергетикою. Він відмовився. 26 трав-

ня 1972 року він написав заяву до ЦК КПРС, просив «у зв'язку з різким погіршенням здоров'я і вкрай пригніченим морально-фізичним станом» звільнити його від обов'язків члена Політбюро і нової посади. «Не посилюйте мій важкий стан, — ішлося в заяві, — не доводьте до сумних небажаних наслідків. У моїй роботі я завжди за все платив сам. Прошу задовольнити моє прохання». Петро Юхимович розповів про заяву Миколі Підгорному і той, зрозуміло, порадив її не подавати. Заява не пішла далі.

Наприкінці травня вирішилося питання про компетенцію Шелеста. Його зобов'язали займатися роботою Міністерства шляхів сполучення, Міністерства Морського флоту, Міністерства зв'язку, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства медичної промисловості, Міністерства транспортного будівництва, Міністерства лісової і деревообробної промисловості, річковим, автомобільним транспортом, автодорогами. Він прагнув працювати енергійно, як робив це завжди. До речі, Олексій Косигін його всіляко підтримував, допомагав. Разом із тим, коли Шелест у рамках своїх нових повноважень хотів поїхати до України з метою відвідин деяких об'єктів, йому ввічливо, але твердо було відмовлено.

На початку червня 1972 року до Києва поїхала дружина Петра Юхимовича Іраїда Павлівна і зрозуміла, що антишелестівська кампанія в УРСР ще тільки розгортається. Шелест зателефонував Щербицькому. Відбулася ще одна вкрай важка розмова, але Петро Юхимович зрозумів, що керують усім із Москви. Стан Шелеста помітив Косигін і всіляко намагався його заспокоїти, посилаючись на власний досвід опали за часів Сталіна. «Тримаюся, — записує 6 червня Шелест, — думаю, що в роботі багато чого притупиться, але образа, несправедливість ніколи не забудуться. Мені дуже шкода Іринку і синів моїх, якби не вони, я б ужив інших заходів». Важко сказати, що саме він мав на увазі...

Тим часом в Україні почали відбуватися події, які ще раз переконали Шелеста, що він не повинен був погоджуватися на

переїзд до Москви. 19 червня 1972 року, фактично через місяць після усунення колишнього першого секретаря, Щербицький проінформував членів Політбюро ЦК Компартії України про засідання Політбюро ЦК КПРС, що відбулося ще 30 березня. Того самого засідання, на якому з доповіддю виступав Юрій Андропов, де критикували Шелеста і про яке сам він (унаслідок не зовсім зрозумілих причин) не проінформував партійне керівництво УРСР. 20 червня було проведено нараду з першими секретарями обкомів партії, головами облвиконкомів, керівниками міністерств і відомств УРСР, що тривала сім з половиною годин. 25 червня Щербицький надіслав до ЦК КПРС розширену інформацію про нараду. Повний запис змісту виступів на нараді залишив і помістив у своїх мемуарах Федір Овчаренко.

Якщо говорити стисло, то Шелесту пригадали буквально все, але почав Щербицький із того, що в УРСР зросли «націоналістичні, сіоністські тенденції». Після цього можна було в принципі нічого не обговорювати. Проте обговорення відбулося. Дзюба, «самвидав», збори біля пам'ятника Тарасу Шевченку, хор «Гомін», етнографічний музей у Пироговому і заповідник на Хортиці, «насильницьке впровадження української мови» (видання Пушкіна українською, трансляція футболу по першій програмі українською, у Севастополі на пляжі написи українською, у Закарпатті угорці і румуни після закінчення середньої школи не знають російської мови, усі заходи ведуться українською), а також «нечіткий виступ» Шелеста на V з'їзді письменників із закликem «Берегти рідну українську мову», справа «Блок», «загравання з творчою інтелігенцією» (зокрема у вигляді подорожі на теплоході по Дніпру), «спроби реабілітувати Мазепу, а Б. Хмельницького показати зрадником, переглянути роль Петлюри, Центральної Ради, переоцінити роль Скрипника» — Щербицький нічого не забув. Наостанок він підкреслив: «Ми самі повинні зробити висновки з усього цього».

Володимир Цибулько, Олексій Ватченко, Віктор Добрик (він знову клеймив фільм «Білий птах з чорною відзнакою») дружно перешли в атаку на «український націоналізм», який тепер міцно асоціювався з діяльністю Шелеста. Федорчук дорікав йому навіть у тому, що він не хотів його призначення в КДБ УРСР (нібито це призначення залежало від першого секретаря). Раз у раз у виступах згадувалася книга Шелеста «Україна наша Радянська», яка, за твердженням Федорчука, у націоналістів отримала найпозитивнішу оцінку. Критичні стріли летіли і в бік секретаря з ідеології Федора Овчаренка.

У згаданій інформації про нараду, направленої до ЦК КПРС, формулювання були ще категоричнішими. Наприклад, схвалювалося, що «з другого боку, т. Шелест П. Ю. з трибуни вів розмови про боротьбу з націоналізмом і сіонізмом, а з іншого, його все більше роз'їдала інфекція націоналізму». Щербицький розраховувався зі своїм супротивником «за повною програмою», тому до записки потрапило навіть твердження про те, що Шелеста треба було звільнити ще раніше, що «перебування т. Шелеста П. Ю. в Політбюро ЦК КПРС — це питання часу».

Про книгу Шелеста «Україна наша Радянська», згадану в записці кілька разів, було сказано, що вона «підігриває хворі націоналістичні почуття і настрої». У «безпринципності» був звинувачений Федір Овчаренко. У записці був важливий для московських вождів пасаж: «...у нас є з кого брати приклад: наш ленінський Центральний Комітет КПРС, його Політбюро, Генеральний секретар ЦК КПРС усією своєю діяльністю показують пошану і суворе дотримання норм партійного життя, принципів колективності, систематично інформують партійний актив з усіх найважливіших питань життя і політики партії і нашої держави, радяться з активом, уважно прислухаються до думки низових партійних працівників».

Виконана в стилі огидного політичного сервілізму і тенденційності, записка, звичайно, відображала той факт, що дозвіл на

критику Шелеста в такій тональності був даний зверху. Як і на критику Овчаренка. Його, зокрема, таврували на Пленумі ЦК Компартії України в липні 1972 року. А у вересні того ж року Щербицький запропонував Овчаренку написати заяву про перехід на наукову роботу. На питання, чим викликана така пропозиція, була відповідь: у ряді питань, пов'язаних з роботою Шелеста, винен і секретар ЦК з ідеології. 23 вересня Федір Овчаренко написав заяву про відставку «у зв'язку з погіршенням стану здоров'я».

З від'їздом Петра Шелеста до Москви в Україні посилювався відверто русифікаторський курс, переслідування українського руху опору. 10 жовтня 1972 року Федір Овчаренко був звільнений не «за станом здоров'я», а за недоліки в ідеологічній роботі. Секретарем ЦК Компартії України з ідеології обрали Валентина Маланчука. Щербицький почав кадрові перестановки. Були звільнені з посад багато завідувачів відділами, колишні підлеглі Овчаренка, деякі завідувачі секторами ЦК Компартії України. За перші півтора роки перебування Щербицького при владі були звільнені з посад шість перших секретарів обкомів партії.

Олександр Ляшко згадував, що висунення Валентина Маланчука, який працював заступником міністра вищої і середньої освіти України, для багатьох виявилось несподіванкою. Усі пам'ятали, що свого часу Шелест домігся усунення Маланчука з посади секретаря Львівського обкому партії. Ляшко мав розмову з Щербицьким і озвучив йому здивування цим призначенням. На це Володимир Щербицький відповів: «Кандидатура Маланчука підтримується в ЦК КПРС. Там вважають, що звільнення його у Львові з подачі Шелеста було невчасним і неправильним... У ЦК КПРС... надають першочергове значення боротьбі з проявом націоналізму в республіках. Ось я і вирішив: нехай Маланчук і займається націоналістами, щоб у мене голова про них не боліла».

І Маланчук почав займатися «націоналістами». Причому не один, а разом із згаданим уже Віталієм Федорчуком. У жовтні

1972 року вони розробили і винесли на розгляд Політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної «діяльності», що, зокрема, означало «чистку» наукових установ, вузів, редакцій періодичних видань, видавництва. За словами одного з колишніх працівників ЦК Компартії України, Маланчук особисто контролював випуск друкарської продукції в УРСР. Він отримував список того, що готується до видання, і ставив на списку відповідну відмітку — дозволяти до друку або не дозволяти.

Ще 12 вересня 1972 року до ЦК Компартії України надійшов розлогий лист за підписом директора Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, академіка Миколи Шамоти, академіка-секретаря Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР Бориса Бабія і заступника директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР Арнольда Шевельова, який містив «викривальні» інвективи на адресу книги Шелеста.

У світлі вимог партії до суспільствознавців автори листа обґрунтовували необхідність «критично розглянути книгу П. Ю. Шелеста «Україна наша Радянська» і наші висновки повідомити Центральному Комітету КП України. Зробити це необхідно тому, що останнім часом деякі українські радянські історики посилаються у своїх роботах на цю книгу. Причому, зважаючи на високе положення і службову посаду її автора, вони, як і, очевидно, основна маса читачів, вважають усі положення цієї книги правильними та основоположними, апробованими і санкціонованими відповідними директивними органами.

Тим часом уважний об'єктивний аналіз показує, що в цій книзі допущено ряд методологічних, ідейних помилок і серйозних недоліків. У книзі має місце також чимало нечітких формулювань, непродуманих та односторонніх оцінок окремих явищ і фактів історії, фактичних помилок, редакційних недоробок тощо». Шамота,

Бабій і Шевельов підкреслювали, що «про недоліки згаданої книги доречно було б у прийнятній формі ознайомити партійний і державний актив, наукову громадськість, а можливо, широкі кола читачів».

Про цей лист Шелест тоді ще не знав, але він знав про інше. 6 грудня 1972 року він записує: «Намагаються приклеїти мені ярлик «економічного націоналізму», а що це — самі не знають... Іде гоніння і на родину; піддають перевіркам різними комісіями роботу моїх синів, сумніву — їхню кваліфікацію, ділові якості, навіть учене звання молодшого сина. Накладають заборону на його виїзд у закордонне відрядження з науковою метою. Обливають брудом мою дружину, брешуть, що нібито вона їздила в туристичні екскурсії за кордон за державний рахунок. Це є найзухвалішою брехнею і наклепом».

Крім усього іншого, Шелеста тоді почали «вирізати» з різного роду кіножурналів і документальної хроніки, де він був зафіксований. У кадрі залишався тільки Щербицький. Так само, до речі, відбувалося і з Микитою Хрущовим після його усунення, коли в кадрі залишався тільки Брежнев. Шелест почав рішуче домагатися спільної зустрічі з Брежневим і Щербицьким. Останній спочатку дав згоду, а потім від зустрічі ухилився. Із Брежневим розмова відбулася, Шелест навіть заявив, що якщо цькування не припиниться, він буде публічно себе захищати і передав листа на адресу Політбюро. Брежнев цей лист прочитав, а потім сказав: «Що ж ти хочеш, щоб залишити цей документ і щоб мене після моєї смерті штовхали ногами?» Лист так і залишився незатребуваним.

14 лютого 1973 року Петру Шелесту виповнилося 65 років. Його привітав телефоном Брежнев. Але найдорожчими вітаннями стали дзвінки з Києва, вітання від онуків Петра, Іри, Дмитра та Олексія. На дачу до Калчуги приїхали старший син Борис зі своєю

дружиною, друзі. Незабаром Шелест виїхав на місяць у відпустку до Кисловодська.

20 лютого того ж року Політбюро ЦК Компартії України обговорило лист про книгу «Україна наша Радянська». З березня Володимир Щербицький відправив за своїм підписом листа до ЦК КПРС: «Політбюро ЦК КП України обговорило листа академіків АН УРСР М. З. Шамоти, Б. М. Бабія і члена-кореспондента АН УРСР А. Г. Шевельова про серйозні методологічні, ідейні помилки книги П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська».

Під час обговорення висловлено згоду з висновками вказаного листа про те, що деякі положення книги П. Ю. Шелеста теоретично неспроможні і політично шкідливі. Враховуючи, що книга «Україна наша Радянська» через ряд важливих принципових питань відходить від партійних, класових позицій і завдає шкоди справі інтернаціонального виховання трудящих, визнано необхідним проінформувати про її серйозні помилки партійний актив, опублікувати в журналі «Комуніст України» аргументовану редакційну рецензію, після чого **провести роботу з вилучення названої книги з бібліотек**. (Виділено мною. Книгу вилучили, а частину 100-тисячного тиражу знищили. — Ю. Ш.) Одностайно також засуджено те, що тов. Шелестом П. Ю. практикувалося видання книг за його підписом без відома Політбюро ЦК КПРС і Центрального Комітету КП України.

Надсилаємо при цьому одноголосно ухвалене рішення ЦК КП України «Про книгу П. Ю. Шелеста «Україна наша Радянська» і листа групи учених щодо цього питання».

Публікація книги «Україна наша Радянська» має свою історію. На відміну від сталої традиції, писати перший варіант книжки Петро Шелест доручив не Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а співробітникам Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. Це, за спогадами колишніх

співробітників згаданого партійного інституту, викликало заклопотаність у тодішнього його директора Івана Назаренка. Саме за його наполяганням рукопис був «посилений» цитатами з «класиків марксизму-ленінізму», іншим матеріалом, який оспівував успіхи «епохи соціалізму» на противагу попереднім епохам.

Проте в книзі, що була, за словами автора, «подорожжю-розповіддю», з описом кожної області УРСР, було щось таке, що за бажанням могло було сприйняте як «націоналізм». Перш за все, по суті Петро Шелест першим із партійних керівників України (і задовго до Володимира Щербицького, який зробить це в грудні 1987 року) нагадав про голод початку 1930-х років, використавши евфемізм «важке становище... з продовольством у 1933 році».

І ось у квітні 1973 року в Києві, в четвертому номері журналу «Комуніст України» (теоретичному і політичному органі ЦК Компартії України) з'явилася рецензія на книгу «Україна наша Радянська». Цю рецензію не обговорювали на засіданні редколегії, оскільки матеріал під назвою «Про серйозні недоліки і помилки однієї книги» заздалегідь був санкціонований Москвою.

Одним з основних звинувачень було таке: «У книзі, яка має назву «Україна наша Радянська», надзвичайно багато місця приділяється минулому України, її дожовтневій історії, при цьому слабо показуються такі епохальні події, як перемога Великою Жовтня, боротьба за побудову соціалізму. При цьому порушуються ленінські принципи класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних подій і фактів. Особливо наочно це виявилось в характеристиці Запорізької Січі. Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорізьку Січ, розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність... Слід зазначити, що останніми роками в нашій літературі з'явилася низка книг (Р. Іваничука, С. Плачинди, І. Білика), для яких характерна ідеалізація патріархальщини. Прикрашаючи ми-

нуле, такі автори протиставляють його сучасності. Книга «Україна наша Радянська» не тільки не допомагає розвінчувати подібні явища, а, навпаки, обмежує можливості критики антиісторичних тенденцій в освітленні минулого українського народу в художніх і наукових виданнях».

Пізніше Петро Шелест згадував, як йому особисто влаштував скандал Михайло Суслов: «...мені Суслов кричав: «Архаїзм — ці ваші козаки!» Я йому відповів: «Якби не козаки, то і тебе б тут не було — козаки закрили грудьми кордони країни від кочових орд, від турок. Козаків ще царі використовували для захисту Вітчизни, для освоєння південних земель. І ми перед ними повинні голову схилити, а ви тут таке базикаєте. Прикро...»

Молодший син Петра Шелеста, Віталій, згадував: «Наш рід походить від Запорізької Січі, в літописах з'являється наше прізвище, про запорожців йому (П. Шелесту. — Ю. Ш.) розповідав його батько, мій дід Юхим Дмитрович, Георгіївський кавалер. Він із дуже великою пошаною ставився до цього етапу української історії. Я б навіть сказав так: Запорізька Січ для нього була ідеалом суспільного устрою. Зректися цього він не міг. До речі, йому радили особливо не ідеалізувати і не романтизувати українське минуле, але він наполягав на своєму твердо». Але — як уже підкреслювалося раніше — не через симпатії до козацтва Шелеста було усунено із впливової посади.

Після виходу статті в засобах масової інформації розвернулася гучна «антишелестівська» кампанія.

Отже, Леонід Брежнєв і Володимир Щербицький домоглися свого. Шелест був не просто усунений з посади, але ще і «навздогін» затаврований як націоналіст. Після цього Щербицький надіслав «московським боярам», як він сам їх іронічно називав, сигнал, що добре пам'ятає, на чому завжди «горіли» керівники України: на національному питанні і на «хлібі». В останнє поняття включався, зрозуміло, не тільки хліб, а те, що в погромній

антишелестівській статті 1973 року було визначено як соціально-економічне життя українського народу «в єдиній братській сім'ї народів СРСР».

Новий лідер Компартії України не збирався повторювати помилку минулого, а тому рішуче дистанціювався від «шелестівщини». Не випадково в останнє четверте «канонічне» видання «Нарисів історії Компартії України» Петро Шелест увійшов як діяч, який «допустив серйозні недоліки в керівництві республіканською партійною організацією». А Щербицький практично на початку 1980-х років займався тим, що «виправляв» помилки свого попередника.

Симптоматично і те, що в своїх статтях, книгах і виступах Володимир Щербицький завжди уникав уживати вираз «український народ», використовуючи евфемізм «народ України». Та й українську мову підкреслено ігнорував. Оскільки для місцевої номенклатури він був прикладом під номером один, це вкрай негативно впливало не тільки на мовну ситуацію, але і на національну політику в УРСР у цілому.

У квітні 1973 року відбувся пленум ЦК Компартії України з кадрових питань. Тут знову викривали прояви «національної гордовитості та обмеженості в окремих керівників». Усі розуміли, про кого саме йдеться мова. І тоді Шелест написав ще одну заяву до Політбюро ЦК КПРС про відставку і пішов на розмову з Леонідом Брежневим. Ось що він записав про цю зустріч: «Я його в очі спитав: «У такому разі скажіть, що мені ставилося у провину, коли вирішувалося питання про моє усунення з України?» Він довго м'явся, але сказав: «Набралося багато матеріалів, частина правди, але багато і бруду». Я наполягав на тому, щоб мені Брежнев сказав правду... Брежнев довго думав, а потім сказав: «Ти багато виявляв самостійності у вирішенні питань, часто не зважав на Москву. Були елементи місництва і прояву націоналізму». Я все це категорично відкинув як наклеп».

Шелест попросив Брежнєва припинити цькування, встановити йому пенсію і призначені пільги, перестати третирувати родину, а в майбутньому надати яке-небудь поле діяльності, тільки на виробництві. Брежнєв пообіцяв. Ще Петро Шелест сказав, що не зможе бути на Пленумі ЦК КПРС. 26 квітня 1973 року його вивели з Політбюро ЦК КПРС (за «станом здоров'я»), позбавили державної посади (про це було опубліковано в газеті «Правда» 8 травня 1973 року на останній шпальті) і відправили на пенсію. 27 квітня Шелест записує: «Закінчив роботу Пленум ЦК КПРС. Чорні сили зробили свою брудну справу. Я вже не у складі керівництва — пішов на «відпочинок за станом здоров'я». Народ посміхається: адже всім відомо, що у складі Політбюро я був найміцнішою людиною і досить працездатним».

Шелест зліг із серцевим нападом. Після залишення Ради Міністрів він майже рік не працював. На дачі залишився по суті в ізоляції. Урядовий зв'язок відрізали, від продовольчого магазину відкріпили і позбавили автомобіля. Він важко переживав утрату «статусу». Віталій Петрович Шелест відзначав: «Етап депресії та очевидної образи завершився, коли після остаточної відставки він вирішив піти на роботу за фахом».

Отже, Петро Юхимович вирішив, що ще може працювати за фахом. Він почав сам ходити на різні заводи у пошуках роботи. Зустрічали привітно, а потім виявлялося, що роботи якраз немає, але може пізніше з'явиться... Шелест зрозумів, що існує якесь табу на його самостійне працевлаштування.

Тоді він звернувся до Леоніда Брежнєва. Той спочатку хотів його «відфутболити», проте за наполяганням Шелеста зателефонував до секретаря ЦК КПРС Дмитра Устинова. Той у свою чергу — до міністра авіаційної промисловості СРСР Петра Дементьєва. Останній влаштував Петра Шелеста на роботу начальником дослідно-виробничого конструкторського бюро на заводі при Долгопруднівському дослідно-конструкторському бюро автома-

тики, де партійний «націоналіст» пропрацював понад десять років. Отримував, до речі, 50 рублів на місяць, оскільки пенсія його була 450 рублів. От чому від повної зарплати змусили відмовитися. «Там, — згадував Шелест, — 4,5 тисячі працювало людей. Конструктори заготовлювали креслення, а я робив літак — дослідно-конструкторський зразок і відправляв на серійний завод».

Наприкінці 1984 року він пішов на справжню (не політичну) пенсію. Новий міністр авіапромисловості Аполлон Сисцов (П. Демет'єв помер 1977 року) Шелеста навіть не хотів відпустити на пенсію, але довелося. Дали грамоту, оголосили подяку. «Міністр, — згадував Петро Шелест, — на пам'ять залишив посвідчення постійне, щоб на будь-яке підприємство Міністерства авіаційної промисловості я міг без перепустки проходити». Після цього Петро Шелест працював тільки в Комісії партійного контролю Краснопресненського райкому КПРС.

Характерно те, що того ж 1984 року на пенсію вийшов і старший син Петра Шелеста Борис Петрович. Як уже говорилося, 1975 року його відправили до Ворошиловграда, а потім, 1977-го, «витіснили» і звідти. Він переїхав до Москви, де працював до пенсії в одному з науково-дослідних інститутів. У Москві опинився і молодший син — Віталій Петрович. Він згадував, що до осені 1973 року Щербицький і його оточення визначилися: «Нам Шелестів в Україні не треба». Керівництво Академії наук УРСР порадило заступникові директора Інституту теоретичної фізики шукати варіанти. Віталію Петровичу допоміг із влаштуванням в Інституті математики в Москві академік Микола Боголюбов. І тут у Віталія Петровича на нервовому ґрунті відкрилася виразка. Лише через два місяці він прийшов до президента АН УРСР Бориса Патона і повідомив про свій переїзд. Той сказав: «Ви правильно зробили. Ви — мудра людина».

Тільки під час горбачовської «перебудови» відбулося своєрідне «повернення в історію» Петра Шелеста. До нього на одну з дер-

жавних дач Ради Міністрів СРСР почали навідуватися гості, щоб узяти інтерв'ю. У квітні 1989 року з Києва приїхав історик Дмитро Табачник. Саме тоді Шелест сказав: «Може, перед кимось я і досі винен, але прагнув прислухатися до думки вчених, фахівців, майстрів своєї справи завжди. До цього привчився ще на виробництві — там без фахівців пропадеш. Точно так і в республіці — інтелігенцію прагнув підтримувати, особливо молодь. А те, що «пробили», «довели» і заснували Шевченківську премію як найвищу нагороду республіки, яка присуджується тільки раз у житті, те, що прийняли спеціальну постанову Ради Міністрів про створення державного заповідника на Хортиці, цим пишався і пишаюся досі. Так само, як і тим, що брав посильну участь у захисті прекрасних кінострічок Юрія Ільєнка, у створенні Музею-заповідника української народної архітектури і побуту в селі Пирогове».

У червні 1989 року з Шелестом розмовляв журналіст Андрій Караулов. Навесні 1990-го до Петра Юхимовича до Москви приїжджав спеціальний кореспондент журналу «Україна» Микола Шудря. А ось яким побачив Шелеста в жовтні 1989 року київський журналіст Вадим Бойко: «Мене він зустрів бадьоро. У доброму здоров'ї і гарному настрої. Одразу ж почав жартувати, сипати метафорами. А я, зізнатися, був збентежений: як-не-як йому все-таки вісімдесят другий рік. І коли б не голена наголо голова, що була дуже славнозвісна в 60-ті роки і дала розвиток модному захопленню партгоспактиву України тих років, я б ні за що не повірив, що переді мною — Петро Юхимович Шелест».

Уперше після відставки Шелест зміг приїхати до Києва. Він давно мріяв про це, але йому не дозволяли. Лише одного разу наприкінці 1970-х років дорогою до Ростова-на-Дону Петро Юхимович проїхав через Україну, зупинився в Харкові. До Києва Шелест потрапив уперше після відставки 1990 року. Він провів декілька публічних виступів, які викликали великий інтерес.

Інтерв'ю з ним для преси і телебачення зробив Дмитро Табачник, який потім головував на його виступах. У виступах, інтерв'ю Петро Шелест давав амбівалентні оцінки процесам демократизації, підкреслював, що вважав за необхідне більший суверенітет УРСР, а не вихід її з СРСР.

У «перебудову» записками Петра Шелеста зацікавився Михайло Горбачов. Він передав через голову Комітету партійного контролю Михайла Соломенцева прохання ознайомитися з ними. Шелест сказав, що ще не закінчив роботи, але варіант рукопису в машинописному вигляді передав. Жодних інших реакцій з боку генсека і його оточення більше не надходило. І Шелеста це цілком влаштувало.

У жовтні 1990 року, перебуваючи в лікарні, він пише листа до редакції газети «Правда України» під назвою «Я вірю в розум народний...». Вітаючи факт постанови Верховною Радою Декларації про суверенітет України, Шелест звертає увагу на те, що «саме зараз особливо активізувалися сили, які виступають проти укладання Союзного договору, закликаючи до виходу України з Радянського Союзу». Він вимагає застосувати закон проти бунтівників, і додає: «Суверенна Україна... повинна і може стати республікою матеріального благополуччя, гідного вирішення соціальних питань, розвиненої національної культури. Але навіщо ж розривати зв'язки з Росією, з іншими суверенними республіками у складі федерації нового, по суті справи, Радянського Союзу?» Закликаючи комуністів «вийти з окопів» і очолити «перебудову», Шелест відзначає, що комуністи здають одну позицію за іншою, у той час, коли «повинна бути тверда упевненість, а не медузоподібність у діях...».

А далі Петро Юхимович закликає: «Дорогі мої співвітчизники, мій рідний український працелюбний та інтернаціональний народ! Будьте пильні, не дайте себе ошукати гаслами фальшивої демократії, політичної демагогії, екстремізму і нігілізму. Сила

наша в єднанні на здоровій політичній і моральній основі, в піднятті загальної і політичної культури, моральності».

1 грудня 1991 року в московському «Президент-готелі» Петро Шелест зустрівся із Збігневом Бжезинським. Організував цю зустріч Віталій Петрович Шелест. Бесіда, що проходила у дуже визначному політичному контексті (саме цього дня проводився референдум про незалежність України), тривала дві години. Звичайно, Бжезинський поставив питання: «Сьогодні Україна стала незалежною, які почуття ви переживаєте?» Шелест задумався, а потім, за словами його молодшого сина, відповів так: «Я не знаю: мені радіти, тому що моя країна стала незалежною, або засмучуватися, тому що загинула інша моя країна, якій я служив усе життя?» І ще Віталій Петрович наводив слова, сказані його батьком після колапсу Радянського Союзу: «Вісімнадцять років правління Брежнєва довели державу до того, що прогнів її фундамент».

Мабуть, із відчуттям подвійної лояльності Петро Юхимович і доживав відведений йому земний час. Тоді він часто спілкувався з онуком — Петром Борисовичем, істориком за освітою. Від нього відомо, що його дід неоднозначно ставився до горбачовських починань і реформ, що декларували, а Бориса Єльцина взагалі не сприймав. До речі, якийсь час Єльцин жив на сусідній із шелестівською дачі. Примітно, що Шелест майже нічого не говорив про нову українську політичну еліту. Єдиним діячем, про якого він висловився, був Леонід Кравчук, що згодом став першим президентом України. Коли Кравчук 1994 року програв президентські вибори Леоніду Кучмі, Шелест висловив жаль і навіть попросив онука передати це при нагоді особисто Кравчуку.

Петро Юхимович Шелест пішов з життя 22 січня 1996 року в Москві. Здоров'я у нього в принципі було міцне генетично. Лише у 1995 році йому видалили апендицит. Схоже, що наркоз підірвав його серце. Отже, Петро Шелест доживав у Росії і там пішов у кращий зі світів. Проте він точно знав, що до України повернеться.

Згідно із заповітом Петра Юхимовича, він похований у Києві. За словами Віталія Петровича Шелеста, це було «абсолютно тверде бажання батька. Мені здається, що воно пов'язане з відчуттям національного романтизму, ностальгії. Петро Юхимович дуже пишався тим, що серед його предків були сотники Війська Запорізького... Приналежність до українського козацтва для Петра Юхимовича була дуже важливою, йому хотілося лежати в рідній землі. Він не міг зрадити родову пам'ять». Ще одну характерну деталь пригадала Іраїда Павлівна: у родині завжди говорили російською, але перед смертю її чоловік марив українською...

13 червня 1996 року урну з прахом Петра Шелеста підзахоронили до могили його тещі на Байковому кладовищі в Києві¹. За словами очевидця, людей під час прощання було небагато, а з відомих він помітив тільки тодішнього Голову Верховної Ради України Олександра Мороза і колишнього секретаря ЦК Компартії України Якова Погребняка. Були, проте, віддані військовій почесті на державному рівні.

У лютому 2003 року в Україні на державному рівні відзначили 85-ліття Володимира Щербицького. А про 95-ліття Шелеста «забули». За п'ять років, на початку 2008 року, авторіві разом з академіком Юрієм Левенцем довелося переконувати тодішнє керівництво створеного президентом Віктором Ющенком Українського інституту національної пам'яті в тому, що варто внести пропозицію і відзначити 100-річчя Петра Шелеста. Нічим наші ініціативи не закінчилися, і тоді ми вирішили провести «круглий стіл» у стінах нашого Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень НАН України. Так і зробили. Прийшли чимало відо-

¹ Теща Петра Шелеста Дарина Петрівна померла в червні 1970 року. 7 липня 2007 року до цієї ж могили підзахоронили прах дружини Петра Юхимовича Іраїди Павлівни, яка пішла з життя 11 лютого цього ж року.

мих людей, серед яких був і другий президент України Леонід Кучма, а ось запрошеного Леоніда Кравчука, про якого Шелест тепло відгукувався, не було. Зате прийшло керівництво згаданого Інституту національної пам'яті...

Підбиваючи підсумки, важливо підкреслити, що в політичній історії України ХХ століття Петро Шелест постає достатньо спірним, часом парадоксальним діячем. Проте факти дають підстави стверджувати, що він був виразним представником місцевої еліти, яка наполягала на радянському українському, а не на загально-радянському суверенітеті. Зрозуміло, що він ніколи не був «націоналістом», у чому його звинувачували за чистих політичних, а також деяких інших, пов'язаних із його особовими якостями, причин. Шелест сповідав «розділену лояльність», нову (хоча і радянську) українську ідентичність, що часто дуже нагадувала ту, яку свого часу сповідали «націонал-комуністи», такі, наприклад, діячі, як Олександр Шумський або Микола Скрипник.

...Коли у вересні 1971 року помер Микита Хрущов, Шелест зробив такий запис: «...в політичній діяльності відповідає не тільки той, хто веде, а й ті, які дозволяють себе «вести». У політиці, тим більше у великій політиці, завжди відбувається найвитонченіша брехня і обман, а в боротьбі за владу часто найближчі соратники йдуть на інтриганство, лестощі, облуду, спотворення істини і навіть злочин, як це було з Хрущовим».

Не викликає сумніву те, що слід активно продовжувати дослідження «епохи Шелеста», старанно уникаючи односторонніх акцентів. Але вже зараз наявний документальний і фактичний матеріал дає підстави стверджувати: випадок із Шелестом є типовим для радянської політичної системи. Він яскраво ілюструє стиль конкурентної боротьби у вищих ешелонах влади. Боротьба прямувала не на формування широкої громадської думки, коли лідери змагаються за голоси виборців, за їхню довіру, демонстру-

ючи міру компетентності і професіоналізм керівника. Навпаки, основні акценти переносилися на довгострокове кулуарне протистояння, що передбачало інтриги, підсиджування конкурента, комбінації, що мають на меті його дискредитацію. А вже після того починався публічний ритуал вигнання.

...Петро Шелест мріяв пережити своїх кривдників. Саме так і відбулося. Леонід Брежнев знаходився біля «партійно-державного керма» більше 18 років, а з життя пішов у листопаді 1982 року. Володимир Щербицький після більш ніж 17-річного перебування при владі пішов у відставку у вересні 1989-го, а помер у січні 1990 року, коли в Україні почався могутній рух у бік незалежності.

Брежнев залишив по собі спогади, підготовлені групою «літературних рабів», і тому по-письменницьки «гладкі», майстерно відредаговані. Його трилогія — «Мала земля», «Відродження», «Цілина» — обговорювалася на різного роду партійних форумах і була оголошена для комуністів у Радянському Союзі «канонічною». Щербицький, як «закритий» і дуже обережний діяч, мемуарів не залишив. Думаю, що багато про що (зокрема, і про те, що показано в книзі, яку ви тримаєте в руках) він просто не хотів згадувати. Видані в Україні спогади про нього самого формальні, грішать односторонністю і здебільшого написані людьми, які не були в його «ближньому колі».

А ось Петро Шелест залишив свої щоденники, трохи доповнені спогадами. Дуже часто можна почути, що вони, мовляв, суб'єктивні, емоційні, написані з позиції глибокої особистої образи тощо. А які тексти пишуться без емоцій і суб'єктивізму? Зрозуміло, записки Шелеста, як і мемуарний жанр взагалі, слід сприймати критично, якісь твердження верифікувати, уточнювати. Тому два українські видання його записок містять не тільки тексти Петра Юхимовича, але й документи його часу, спогади

про нього (у тому числі й неупереджені). Безумовно, Шелест іноді дуже емоційний, його спалює образа, на нього тисне прикрість. Але в його щоденниках і записках є одна якісна і найважливіша перевага: він щирий, на відміну від усіх своїх опонентів. Причому, він не особливо лукавить навіть тоді, коли іноді намагається «обілити» себе. «Я дивився і дивлюся на своє життя відкрито... — писав Шелест. — Не все схвалюю, з чимось не погоджуюся сьогодні... Є, безумовно, те, про що шкодую... Є, як відомо, і суд історії. А він для людини, що займалася безпосередньо політикою, та ще великою, має значення величезне... Справжній суд історії ще попереду. І надія, і бажання моє — нехай на суді історії... будуть і мої свідчення».

СПИСОК
ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Шелест П. Е.* «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — Москва, 1995;
- Kravchuk Teodor.* Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // International Socialist Review. — 1973. — Vol. 34. — № 10;
- Bilinsky Ya.* The Communist Party of Ukraine after 1966 // Ukraine in the Seventies. Ed. by P.J.Potichnyj. — Oakville (Ont.), 1975;
- Pelenski Jaroslav.* Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963—1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // Peter J. Potichnyj (ed.). Ukraine in the Seventies. — Oakville, Ontario, 1975;
- Hodnett Grey.* The Views of Petro Shelest // The Annals of the Ukrainian Academy. — 1978—1980. — Vol. XIV. — № 37—38;
- Szporluk R.* Ukraine: A Brief History. — Detroit, 1982;
- Ukraine after Shelest. Ed. By B.Krawchenko. — Edmonton, 1983; Lewytskyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953—1980. — Edmonton, 1984;
- Krawchenko B.* Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — London 1985;
- Subtelny O.* Ukraine: A History. — Toronto-Buffalo-London, 1988;
- Markus V., Senkus R.* Shelest Petro // Encyclopedia of Ukraine. — Ed. by D.H.Struk. — Toronto-Buffalo-London, 1993. — Vol. 4. — P. 634—635;
- Magocsi Paul Robert.* A History of Ukraine. — Seattle, 1996;
- Про минуле заради майбутнього. Упорядник Ю. І. Шаповал. — Київ, 1989;
- Баран В. К.* Україна після Сталіна. Нарис історії 1953—1985 рр. — Львів, 1992; Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні. (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). — Київ, 1994;

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. — Київ, 1995;

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996;

Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946—1980-ті рр.). — Київ, 1999;

Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х—80-ті рр. XX ст.). — Київ, 2000;

Історія України. Навчальний посібник. Видання 3-тє, доповнене й перероблене. Під ред. В.А.Смолія. — Київ, 2002;

Шаповал Ю. Единство и борьба двух НЕпротивоположностей. Владимир Щербицкий и Петр Шелест в политической истории Украины XX века. // Діалог. Історія, політика, економіка. — 2004. — № 4. — С. 122—126;

Шаповал Ю. Невигадані історії. — К., 2004;

Яремчук В. П. Історична наука в УРСР в «добу Шелеста» // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 149—162;

Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. Вип. 37. — Київ, 2011. — С. 215—246;

Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 134—149;

Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. — Киев, 1993;

Погребняк Я. Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника. — Киев, 1999;

Овчаренко Ф. Д. Спогади. — Киев, 2000;

Ляшко А. П. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. — К., 2001;

Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. — Киев, 2004;

Шелест П. Ю. Україна наша Радянська. — Київ, 1970;

Шелест П. Ю. Ідеї Леніна перемагають. — Київ, 1971;

Шелест П. Е. «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — Москва, 1995;

Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. За ред. Ю.Шаповала. — Київ, 2003;

Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала. — Київ, 2011.

ЗМІСТ

Від автора	3
Розділ 1. Шлях на політичний олімп	7
Розділ 2. Якості: людина і політик	34
Розділ 3. «Склад злочину»	69
Розділ 4. Фінал	105
Список використаної літератури	125

Науково-популярне видання

ШАПОВАЛ Юрій Іванович

ПЕТРО ШЕЛЕСТ

Головний редактор *Є. В. Мезенцева*
Відповідальна за випуск *Р. Є. Панченко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *К. В. Лимаренко*

Підписано до друку 23.09.13. Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 6,50.
Тираж 500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21 А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21 А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.